DAGBOEK VAN LOUIS TRICHARDT

(31 Julie 1836 — 1 Mei 1838)

INLEIDING.

I.

1. *Aanleiding tot die Uitgaaf.*

Op voorstel van dr. F. V. Engelenburg—F. S. Malan werd, gedurende die Sewende Sitting van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Taal, Lettere en Kuns, te Kaapstad, op 23 Desember 1916, besluit aan my op te dra die uitgaaf van Trichardt se Dagboek vir rekening van die Akademie — 'n taak waarop ek voorbereid was deur 'n jarelange versameling van allerlei nadere gegewens.

Een van die redes wat by dié geleentheid aangevoer werd in belang van die uitgaaf, was die histories-wetenskaplike waarde van die Dagboek. En, ofskoon dit nie eintlik tot die taak van die uitgewer behoort om die nut, hetsy histories as andersins, daarvan vas te stel nie, kan 'n bevestiging van die oorweginge wat die Akademie tot genoemde opdrag gelei het, en 'n algemene aanduiding van die betekenis van die uitgaaf, seker nie oorbodig geag word nie. Buitendien wil ek dadelik erken dat 't vir my as Afrikaner lank nie so maklik is om — selfs al sou dit na my mening gewens wees, wat nie die geval is nie — my ewe objektief aan hierdie stof teenoor te stel as wat 't vir iemand anders mag wees.

Die vervaardiger van die Engelenburg-teks, 'n degelik onderlegde Nederlandse onderwyser, met besondere historiese bevoegdheid, het by sy afskrif die opmerking gemaak:

„Voor de wetenschap is deze tocht (met name die Trichardt-trek) al biezonder onbelangrijk geweest. Slechts 'n enkele opmerking in ál deze bladzijden kan de natuur-onderzoeker of de ethnograaf enige belang inboezemen."

En ongetwyfeld sal menigeen wat hierdie Voortrekker-dagboek in hande kry, onderskryf wat dáar gesê is. Dit hang daar grotendeels van af welke eise mens aan die gegewe stel! Wie hier die noukeurig geboekstaafde waarneminge verwag van 'n wetenskaplik aangelegde natuurondersoeker, of van 'n man wat bewustelik naam en leiding gee aan 'n ewenement in ons historie, dié sal dit al aanstons met die voorgaande eens kan word. Wie egter weet hoe ons te doen het met die aantekeninge slegs van 'n praktiese boer, wat aangelê werd as boekhouding van sy besit en van die voortbrengsels van die jag, terwyl dit in die tweede plek eers moes dien as tydkorting, wat geen breë openbaarmaking ooit beoog het nie, dié sal — sonder sy verwagtinge ook maar enigsins te laag te span — na my beskeie oordeel beloon word met bykomende histories-wetenskaplike uitkomste van 'n heel besondere waarde:

1. Vir die kennis van ons Volk besit ons uit die tyd van die Voortrek geen ander dokument wat hiermee te vergelyke is nie — die daelikse aantekeninge van 'n Afrikaner wat die grote, ja grootse in die historie volbring sonder dit nogtans as bewuste doel voorop te stel, maar tevrede is om dit vanself, as oorheersende gevolg van sy handeling voor 'n dag te laat tree uit 'n kroniek van die kleine.

Nie alleen sy ongeëwenaarde trek, van die een kant van ons wêrelddeel na die ander, maar veral die menslike trekkerswee, wat — slegs as objektivéring daarvan, onbewus, maar onweerstaanbaar tegelyk — uit die geduldige daelikse dinge te voorskyn tree. Die fiere vryheidsin, wat dryfveer was en rigsnoer van hul beweging, wenk ons hieruit andermaal teen. Hul in-vrome wêreldbeskouing en sieleadel, wat hul in die woestenye van die Noorde in staat stel om teenoor die barbaarse natuurstamme hul meerderheid met 'n maklike grasie oral te handhaaf, dié spreek hier andermaal uit, terwyl 't tog nêrens elders minder op die voorgrond gestel is nie. Hul rasse-bewustheid, die natuurlike en lig-gedrae adel van hul blanke bloed, wat hul in staat stel om onder die moeilikste omstandighede weerstand te bied aan die deprimérende invloede, wat die aanraking met 'n laere natuur-ras met sig meebring nie alleen nie, maar ook van bedorwe vreemde elemente — dit alles vind mens terug in hierdie

kroniek. En ook die bewys van 'n beskawing wat, hoe rudimentêr ook soms die literêre weergawe daarvan, tagtig jaar gelede hul bekwaam maak om, ten getale van slegs nege weerbare skuts — wat hul prestige derhalwe onmoontlik met wapengeweld kon handhaaf — hul vryelik te beweeg temidde van talryke woeste volkstamme, waar hul 'n heilsame ontsag inboesem en, deur die natuurlike opregtheid van hul gedrag, blywend die meerderheid van die witman vestig.

2. Vir ons kennis van die inboorling-bevolking van Transvaal, vóor die koms van die Voortrek. — Wat in hierdie kroniek dienaangaande bygebring is, moet 'n tot hiertoe bestendigde lesing nie alleen aanvul nie, maar tewens in verskeie belangwekkende besonderhede wysig.[1]) Dié lesing is my dan ook van weinig diens gewees by my ondersoek.

Nagenoeg álle gegewens oor die stamme en indiwidue met wie Trichardt in aanraking gekom het, moes byeengebring word uit mondelinge oorlewering en die meedelinge van sendelinge.[2]) Rasethau, 'n Bawenda-hoofman, wat 'n nie onbelangrike rol in die geskiedenis vervul het, en van wie vaak in die Dagboek gewag gemaak word as „Rossetoe," was 'n tot hiertoe onbekende grootheid onder die bynaam van 'Mpofoe. In welk 'n toestand van volkome onderworpenheid aan die Zoeloe-tirannie ál die Transvaalse inboorlingstamme verkeer het, insluitende die Bawenda, Bapedie, Basoeto en Magwamba, wat later onder 'n weldadige Boere-bestuur aangewas het tot sulke lastige nabure, dit blyk voldoende duidelik uit die gesag wat Trichardt honderd jaar gelede alleen in staat was om ten aansien van iedereen van hulle te laat gelde. Daar kan derhalwe hoegenaamd geen sprake meer wees van 'n gewelddadige aanhegting van die land van bedoelde naturelle deur die Boere nie, wat hul, inteendeel, van 'n wisse algehele uitroeiing beskerm het teen die Zoeloes.

---

[1]) Bedoel word hier veral 'n *History of the Native Tribes of the Transvaal*, opgestel en uitgegee deur die Transvaalse Departement van Naturellesake, 1905, wat om sy politieke strekking veral erg onbetroubaar geag moet word.

[2]) Twee briewe aan die Departement van Naturellesake van die Unie, om nadere inligting oor verskeie stamme, is heeltemal onbeantwoord gebly.

3. Vir verskeie seer merkwaardige historiese uitkomste, waartoe in die eerste plek behoort ons nadere kennis van Trichardt se eie trek uit die Kaapkolonie na Zoutpansberg, en daarvandaan na die Ooskus, met die roete wat hy gevolg het, en die lot van die Van Rensburg-trek, wat hier tans vir die eerste keer nagenoeg seker vasgestel is.

Buitendien verskaf die Dagboek besonderhede oor Trichardt en Pretorius hul soektogte agter Van Rensburg aan, wat vir ons geskiedenis heeltemal nuut is; van genl. Potgieter se besoek aan Trichardt en aan die teenswoordige Rhodesië, waarvan tot hiertoe slegs 'n verwarde denkbeeld bestaan het[3]); van Dingane se uiteinde, wat asnog in dieselfde onsekerheid gehul was.[4])

4. Vir 'n aankomende nasionale letterkunde ag ek die Dagboek van seer besondere waarde. Nêrens elders tog vind mens die treklewe en die invloede daarvan op die Voortrekkers só afgemaal soos hier nie — met 'n vernaamheid wat 't weer nie vooropstel nie, maar as vanself uit die kroniek laat oprys.

Trichardt se trek was betreklik klein en die ander trekke vér vooruit, sodat dieselfde invloede nie op die Groot Trek sal ingewerk het as in sy geval nie. Daarenteen was die samestelling van sy reisgeselskap van besonder interessante aard, en gekenmerk deur die aanwesigheid van figure wat tans ieder op sigself 'n nasionale tipe daarstel: die Napoleontiese Elsasser hoefsmid Albach, wat met uitlandse maklikheid hom geleen het tot 'n verswaering met die natuurvolk en 'n baster-ras in die lewe geroep het; hul aanraking met die Buyse, gevolg van 'n dergelike uitlandse bloedvermenging weliswaar, maar tog onder ander omstandighede, en met die Portugese basters; en daarteenoor die van hul rasse-suiwerheid so sterk bewuste Afrikaners — 'n aanwysing van een van die mees verbysterende probleme van ons tyd!

---

[3]) Vgl. Theal (1834—1854), bl. 97.
[4]) Vgl. J. Y. Gibson, *Story of the Zulus*, 1911, bl. 90. Uitsluitsel hieroor word nou gelewer deur Carolus Trichardt se verklaring. Sien Inleiding § 12, bl. xcvi, en *Voortrekkermense II*.

Daarbenewens die eiesinnige Jan Pretorius; die kortgebonde, opvlieënde Carolus; die vakkundige wamaker, maar origens aan allerlei menslike feile onderhewige Botha; die egte bywonertipe, Strydom; die voorbeeldige, geduldige ou skoolmeester, Daniel Pfeffer; die manhaftige weduwee Scheepers — ál hierdie karakters word met artistieke distinksie geteken, sonder opset, maar voortkomende uit die verhaal van hul daelikse doen en late.

Trichardt het 't as historiese figuur self swaar te verdure gehad,[5]) maar hy rys in hierdie Dagboek op as man van beskawing en van grote moedigheid, wat volstrek nie ontbloot is van hoë sedelike en godsdienstige beginsels nie.

Niemand is in staat om oor die Voortrek of die mense van die Voortrek te oordeel of te skrywe sonder kennis van Trichardt en sy reisgenote nie.

5. Vir die volkekundige wat hier — andermaal sonder opset! — bygebring is nopens sedes en gebruike, geloof, volksgeneeskunde, jag, handel, ruilwaardes, taal en trek-gewoontes, woningbou en handwerk, sal die Dagboek altoos 'n waardevolle vraagbaak bly.

6. Vir ons kennis van Suid-Afrikaanse meteorologiese toestande, wat binne afsienbare tydsverloop van lewensbelang dreig te word, lewer die Dagboek kosbare gegewens in Trichardt se waarneminge van wind en weer, wat seer gereeld voorkom, en in die aanwesigheid van stromende water en plantegroei waar dit sedert nie meer te sien is nie.

2. *Herkoms van die Teks.*

Na die dood van Louis Trichardt te Lourenço Marques in 1838, werd die twee dagboeke deur sy kinders met hul meegeneem na Natal; en toe hul dáar, na die huwelik van Piet Trichardt, uitmekaar gegaan het, werd 't verdeel tussen hom en Louis. Laasgenoemde het in besit gebly van die Tweede Dagboek, terwyl Piet die

---

[5]) Vgl. Theal (1834—1854), bl. 93; *Historical Sketches*, bl. 267; Cory, *The Rise of S.A.*, Deel II, bl. 461.

Eerste, later so gehawende Dagboek in bewaring geneem het. Om een of ander rede het albei seuns die feit van hul besit van die handskrifte geheim gehou, só selfs dat hul ouere broer, Carolus, nie van die bestaan daarvan geweet het nie vóor 1891, toe die versameling vir die Staatsmuseum aangevang werd, en Louis sy deel van die Dagboek daarvoor beskikbaar gestel het. Aan die geheimhouding van hul besit is ongetwyfeld die voortbestaan van die Dagboek te danke.[6])

In gemelde jaar egter, en kort vóor sy dood, laat Louis aan komdt. Stephanus P. Trichardt (oudste seun van Carolus) te Middelburg weet van die bestaan van die waardevolle handskrif, en dat hy begerig was om dit geplaas te kry in die Nasionale Museum te Pretoria. Aan die pos wou hy dit egter nie toevertrou nie, en die Kommandant moes dit dus kom afhaal op sy woonplaas, Schoongezicht, naby Weenen. Dit het geskied, en begin Junie 1891, nadat komdt. Trichardt ook enkele ander geraadpleeg had oor die wenslikheid van publikasie, is dit in hande gekom van J. de V. Roos, destyds een van die lede van 'n debatsvereniging, „Jong Zuid-Afrika," medewerker aan die nuusblad *Land en Volk* en beriggewer van verskeie Engelse koerante.

Die 28e September 1892 had Roos 'n kopie vervaardig, waarvan in die *Volkstem* 'n meedeling oorgeneem werd uit 'n Engelse koerant, *The Transvaal Times*, ten effekte dat genoemde debatsvereniging deur een van sy lede 'n „werk van onberekenbare waarde" tot stand gebring had in die gedaante van 'n afskrif van Trichardt se reisjoernaal — wat die afskrywer met behulp van „twee spieëls met groot moeite nog ontsyfer het"! Gehoop werd dat die Roos-kopie op

---

[6]) Só doeltreffend was die geheimhouding dat, toe hulle in Natal aankom en daar die middelpunt werd van 'n algemene belangstelling, hulle, ofskoon nog maar 13 en 20 jaar oud, nog nie hul kosbare besit aan ander openbaar gemaak het nie. 'n Verteenwoordiger van die *Zuid-Afrikaan* ondervra hulle ook, maar moes aan sy blad rapporteer: „Met grote moeite zijn wij (deze biezonderheden) te weten gekomen, want niemand hunner had enige aantekening bij zich; alles moesten wij diensvolgens door vragen verkrijgen."—*Zuid-Afrikaan*, 6 September 1839.

koste van die Staat sou gedruk word.[7]) Hoe lank die oorspronklike teks in besit gebly het van die vervaardiger van die kopie, is nie met sekerheid uit te make nie.

Tot hiertoe was sprake slegs van die Tweede Dagboek,[8]) maar toe in 1894, in verband met die a.s. opening van die spoorbaan na Delagoabaai, die geskiedenis van die Trichardt-trek opnuut aan die orde kom, is deur bemiddeling van J. Bergsma, uit Rustenburg afkomstig, die bestaan ook van die Eerste Dagboek aan die lig gekom. Dié was naamlik na 1840 in besit van Piet Trichardt uit Natal verhuis na Ohrigstad, en dáarvandaan weer na Rustenburg, waar dié gedeelte van die Trichardt-familie vandag nog naby Pilandsberg woon. Uiteindelik kon also, in Desember 1894, albei dagboeke in die Staatsmuseum tot rus kom.

Hier werd dit die volgende jaar, tydens die spoorwegfeeste, deur dr. F. V. Engelenburg geraadpleeg, en kort daarop onder sy toesig gekopieer.

Gedurende die Tweede Vryheidsoorlog moes dit by die ontruiming van Pretoria deur die Republikeinse strydmagte verberg word, uit vrees vir vernieling, 'n lot waaraan, helaas, soveel ander waardevolle staatspapiere gedurende die Engelse besetting nie ontkom het nie.[9])

Waarskynlik is dat die twee dele vroeër al in die Staatsmuseum van mekaar af geraak 't en afsonderlik bewaar werd. Die aanwesigheid van die Eerste in die museum werd aan my bekend deur 'n etiketjie in die Tweede, wat albei beskryf as „Zakboekje en Dagboek van den grootvader van S. P. Trichardt, Goedehoop, Middelburg."

3. *Bestanddele van die Teks.*

Eerste Dagboek.—Die Dagboek bestaan uit twee heeltemal afsonderlike dele, wat in hierdie opstel aangedui word as Eerste en Tweede Dagboek. Die Eerste loop oor die tydvak van 31 Julie 1836 tot

---

[7]) *Volkstem*, 28 September 1892.

[8]) Die Roos-kopie sowel as die Engelenburg-teks is naamlik slegs van die Tweede Dagboek.

[9]) *Volkstem*, 16 September 1910.

13 Januarie 1837 en bevat gedurende dié tyd daelikse aantekeninge, behoudens enkele leemtes, wat veroorsaak werd deur die uitskeur van 'n aantal blaaie, by die uitgegewe teks nader aangedui. Benewens die aantekeninge bevat die Eerste Deel allerlei ander memoranda en notisies van vroeëre en latere datum, wat geen deel uitmaak van die dagverhaal nie. Die vroegste van die memoranda dateer van 1830, toe die skrywer nog in Somerset Oos gewoon het, en betref die verkoop van graan en afgifte in bruikleen van gereedskappe en geld. Die ander bestaan uit 'n afskrif uit die Huisapteek, oor die gebruik van sekere huismiddels, datums van geboorte, doop en sterfte van kinders, enkele versreëls, aan die Bybel ontleende spreuke en 'n s.g. „Toepassing" van „Onse Vader."

Die Eerste Dagboek beslaan in geheel 42 ongenummerde bladsye, wat oorspronklik saamgestel was uit 'n boek van nog slegs vyf vel folio skryfpapier (watermerk: W. Brookman, 1826) van goeie hoedanigheid, deurgesny en dubbel gevou.[10]) Die geheel is gevat in 'n stewige lap donkerbruin met bas gelooide koedoeleer, waarin dit vasgewerk is met gewone ru-garing.

Museum-nummer: D. Cat 28 en H. Cat 38.

Tweede Dagboek. — Behoudens twee van die Eerste Dagboek uitgeskeurde blaaie, is dit 'n aansluiting by en voortsetting in meer uitgebreide vorm van die Eerste Dagboek, wat byna sonder onderbreking van 25 Januarie 1837 loop tot 1 Mei 1838. Die boek is saamgestel uit vyf boeke folio-skryfpapier, van mindere hoedanigheid as dié van die Eerste, ongelinieer en van Engelse fabrikaat (watermerk: Hall, 1831), wat in die beskrewe vorm nog bestaan uit agtereenvolgens 22, 23, 16, 21 en 14 vel, dubbel gevou: 192 ongenummerde bladsye. Hieruit blyk dat dieselfde papiervoorraad in toenemende mate aangespreek werd as gewone skryfmateriaal vir briewe of passe aan Kaffers.

---

[10]) Inderdaad sal die oorspronklike boek papier volledig gewees het, naamlik uit 24 velle bestaan het; die ontbrekende is uit die saamgebonde deel in die vorm van uitgeskeurde blaaie verdwyn.

Die boeke papier moet vroeër afsonderlik en as geheel met seil-garing vasgewerk gewees het in 'n lap gelooide oorleer, wat uitwendige tekens dra van beskadiging deur brand en op ander wyse.

Museum-nummer: H.A. 143.

4. *Aard, Doel en Strekking.*

Met sekerheid kan aangeneem word dat Trichardt sy aantekeninge in die Eerste Dagboek aangevang het met die begin van sy verkenningstog agter Van Rensburg aan, na sy ontmoeting met genl. Potgieter, terwyl dáarvan die eerste bladsye, soos 't by die teks aangedui is, verlore geraak 't. Daar is hoegenaamd niks om te bewys dat die outeur vóor die tyd reeds aangevang het met die hou van enige aantekening nie; inteendeel, hierdie Eerste Dagboek dra alle uitwendige en ander aanduidinge dat dit ook die begin was van sy dagboek-werkdadigheid. Sodat ek ook tot die gevolgtrekking gekom 't dat ons hier te doen het met álles wat deur Trichardt te boek gestel werd.

Onmiddellike aanleiding tot die hou van sy eerste aantekeninge kan gewees het die rapport wat hy later aan genl. Potgieter sou wou maak. Moontlik is ook dat die omstandigheid hoe een van die lede van Potgieter se geselskap, naamlik Bronkhorst, in staat was om uit sy daelikse aantekeninge [11]) hul rit agter Trichardt en Van Rensburg aan soveel noukeuriger aan te dui as wat 't vir Trichardt moontlik was met betrekking tot sy trek oor dieselfde veld, hom toe laat besluit het om, altans van sy tog na die Limpopo, ook 'n dergelike notisie te hou. In die betekenis wat deur albei geheg word aan die afgelegde afstande, bestaan 'n onbetwyfelbare ooreenkoms. Na Potgieter se vertrek egter werd dieselfde soort van aantekeninge voortgesit, en selfs die eerste gedeelte daarvan weer oorgeskryf en enigsins uitgebrei. En hier moet m.i. die derde moontlike en miskien vernaamste aanleiding sig laat geld het vir die hou van so 'n register — toe naamlik sy beeste by die honderd begin doodgaan, toe daar

[11]) Vgl. Bylae III by die Akademie-uitgawe, 1917.

enkele ander van die Kaffers bykom, en dit noodsaaklik werd om 'n soort van rekening-koerant aan te lê van die besit van sy kinders en van homself. Die eerste aantekeninge daaroor staan nie in onmiddellike verband met die teks nie, en die eerste opgaaf nòpens hul „beeste-getal" in die teks is te vinde na die nuwe jaar, op 5 Januarie 1837, waarna dit met gereelde tussenpose opgeskryf word. Dit is 'n oorweging wat verstaan en gebillik sal word alleen deur diegenes wat weet welke waarde 'n beesboer aan sy lewende besit heg, hoe dit sy énigste kapitaal verteenwoordig en nagenoeg iedereen van die 500 stuks grootvee sy eie naam dra, sodat die eienaar in staat is om, as hom tyd of geleentheid ontbreek om dit te tel, „aan die haar," d.w.s. op die oog, na te gaan of daar enige, en indien so, hoeveel, aan die trop mankeer. 'n Ander omstandigheid wat die beeste-rekening van betekenis gemaak het, was dat die vee van die hele Trichardt-familie, insluitende dié van Carolus, deurmekaar geloop het, terwyl dié van hul ander reisgenote afsonderlike troppe vorm, sodat 't wenslik was om op die een of ander wyse rekening te hou van wat daar afgaan of bykom, en dit te plaas aan die debiet- of krediet-kant van 'tsy die skrywer self, of een van sy kinders.

'n Verdere praktiese oorweging vir die byhou van die dagboek was die opbrengs van die jag, wat in die gedaante van ivoor, huide en dergelike, ook sy kommersiële betekenis had.

'n Laaste motief van aansienlike betekenis was die belangstelling en gevolglike aanmoediging van sy vrou. Dat dit 'n oorweging van belang sal gewees het, kan afgelei word uit die skrywer se omstandige behandeling naderhand van die klein aangeleenthede waarin sy vrou op een of ander wyse betrokke was of belang gestel het. Dié behandeling daal soms af tot in die allernietigste besonderhede van een of ander beuselagtigheid. Dít is m.i. egter die verklaring daarvan: die dagboek werd bygehou ook met die oog op háar amusement. En, waar by ontstentenis van ander lektuur behoefte gevoel werd aan iets van dié aard, kan mens begryp hoe Trichardt se kroniek en kritiek, mitsgaders die skampskeute en persiflage waarmee 'n gesonde sin vir humor een en ander deurspek het, tot op groot hoogte ook in dié behoefte moes voorsien.

Toe op 1 Mei 1838 sy troue wederhelf hom ontval, was hy deur aanhoudende vrekte van hul vee reeds ontmoedig om die „beeste-getal" neer te skryf, en al sy eie geesdrif vir die dagboek was opeens totaal uitgedoof.

Ander opset was daar m.i. nie met die hou van die dagverhaal nie; en seker het 't allermins in Trichardt se bedoeling gelê, om wat hy opskryf ooit deur die drukpers openbaar te laat maak. Weliswaar rep hy êrens in die Laeveld, naby Delagoabaai, daarvan hoe een en ander ook bestem sou wees vir die voorligting van „my Nasie," [12]) maar dit is nog lank geen aanwysing dat hy gemeen het dat sy soms heel intieme opmerkinge algemeen bekend sou word nie.

Hy vra 'n Kaffer-kapitein om dié se naam, en „ik zei dat ik al die kapiteins haar namen in mijn boek schrijf, om niet te vergeten en aan mijn Natie te zeggen wie van haar goed of sleg is." Wat hy kon gedaan het eenvoudig deur raadpleging van sy aantekeninge.

Die konklusie waartoe ek gekom 't met betrekking tot die outeur se doel, is derhalwe dat die Dagboek toevalligerwyse aangelê werd, nadat hy reeds jarelank aan die trek en die nuwigheid van die trek-lewe reeds lank daar af was, en aanvanklik met geen ander oogmerk as om in staat te wees aan Potgieter juiste inligting te kan verskaf aangaande afgelegde afstande, veld en bevolking nie, terwyl eers daarna ander, bykomende oorwegings hul voorgedaan het vir 'n voortsetting van die aantekeninge, waarvan die praktiese betekenis van 'n rekening van hul vee en die opbrengs van die jag die swaarste geweeg het, maar langsamerhand vervang deur die belangstelling van sy vrou in 'n kroniek van meer intiem-huislike, soms seer onbeduidende aard.

Die eerste aantekeninge is geskied met potlood, wat toe reeds onbevredigend moes gewees het en nie lank volgehou werd nie, toe, waarskynlik weer sy vrou — wat sowat die skeikundige onder hulle was, ook in seepkook en met die toediening van medisyne — ink gekook het van waboom-blare en 'n pen versny het uit 'n pou- of

[12]) 13 Februarie 1838.

aasvoëlsveer.[13]) Na 30 November 1836 werd geen ander skryf-materiaal meer gebesig nie, selfs nie in vier maande na hul aankoms in Lourenço Marques nie.

Die aantekeninge werd egter nie gereeld iedere dag bygehou nie, maar telkens, as daar iets tussenbeie kom, vir enige dae agteruit opgemaak. Op 22 Maart 1837 is hiervan 'n duidelike bewys te sien. In die meeste gevalle kan egter aangeneem word dat een en ander middellik, meestal dieselfde dag nog, opgeskryf werd.

Oor die algemeen is taal en styl van die Dagboek nie veel ánders of beter dan wat vandag nog (1917) seer algemeen is onder mense van die vorige generasie, wanneer hulle daartoe kom om 'n brief te skryf of 'n stuk op te stel; hoewel dit miskien 'n weinig digter by die Nederlands staan en die outeur se woordekeus ook aanmerklik ryker is.

'n Neiging in die rigting van Afrikaans is onmiskenbaar — eenmaal gebruik hy selfs die dubbele negatief van die spreektaal, verwaarloos dikwels die vorme van die werkwoord en die uitgange.

Opmerklik is 'n sonderlinge, gewestelike uitspraak van die „e," wat eie is aan die Oostelike Provinsie van Kaapland, en soos hieruit blyk derhalwe reeds 'n honderd jaar gelede sig laat geld het. Dit bring mee dat hy b.v. „tind" i.p.v. „tent" skryf, „vind" i.p.v. „vent," „ind" i.p.v. „end," „min" i.p.v. „men," — „omtrind," „Novimber," „rim-ketang" en „Rinsburg," ens.[14])

Dieselfde eienaardige uitspraak het meermale ten gevolge dat hy „osse" skryf waar „ossie" bedoel word, en dat die w.w. „zetten"

---

[13]) „Waboom" was die algemene benaming vir 'n paar soorte van die boomsoort *Protea*, of suikerbos. Gewoonlik is die naam egter beperk tot die *Protea Grand·flora*. Boekenhout (*Faurea saligna*) behoort tot dieselfde familie; alle *Proteacas ë-* blare en -bas bevat looisuur, waaruit ink vervaardig kan word deur dit te kook en ysterroes daarby te doen. Die meedeling aangaande die gebruik van waboom-ink is afkomstig van Carolus Trichardt se seun, Jeremias. Vgl. *Voortrekkermense*, verklaring L. de Klerk.

[14]) Hierdie opmerkings werd so neergeskryf in 1917, voordat dieselfde gewestelike uitspraak in die vorm van 'n „Woordelys" ons almal gedwing het om ook te skryf: „bring" i.p.v. „breng," „dink" i.p.v. „denk," ens.!

(set) om dieselfde rede gereeld „sit" word, en „liggen" omgesit in „leggen" (lê), b.v.: „ik ben gaan leggen"!

Sonderling is deurgaans die gebruik van die leestekens: kommas en punte word steeds met mekaar verwar, en i.p.v. 'n komma dikwels 'n punt-komma gebesig.

Herhaaldelik kom dit voor dat 'n letter, lettergreep of ook wel hele woorde abuisief weggelaat is, veral aan die end van 'n reël of bladsy.

Invloed van vreemde tale, in die eerste plek miskien van die Franse, maar ongetwyfeld ook van Duits, is hier en daar merkbaar, selfs in die spelling van sommige klanke, soos „ou" vir ons „oe"-klank, (vgl. „kouijen" vir „koeien," en „Souijtpansberg," ens.). Verreweg die meeste naamwoorde word met 'n hoofletter geskryf, en ook die vorm van sommige letters, soos die „g" en „a," dui op Duitse invloed, terwyl woorde soos „vroegstuk," „schnijden" en „schnoer," ens., onmiskenbaar is. Van Engelse invloed het ek byna geen spoor kon vind nie, behalwe 'n woord soos b.v. „gedrest" (uitgedos).

5. *Afskrifte.*

Daar bestaan in geheel drie afskrifte van die manuskrip van die oorspronklike Tweede Dagboek:

(a) *Die Roos-kopie.*—Dié werd vervaardig in 1892. Ek het die afskrif enige jare gelede herhaaldelik in hande gehad, en ondanks die lof waarmee daaroor gepraat werd,[15]) kan 't m.i. noueliks 'n afskrif genoem word. Die skrywer is daar naamlik op uit gewees om Trichardt te „verbeter." 'n Vergelyking met die teks het aan die lig gebring dat 't nie doenlik was om die Roos-kopie weer in ooreenstemming daarmee te bring nie: byna iedere reël sou moes omgeskryf word.

---

[15]) Vgl. aantekening 1, bl. xiv.

(b) *Eerste Engelenburg-teks.*—Terwyl ingesien werd hoe die oorspronklike binne afsienbare tydsverloop nie meer goed leesbaar sou wees nie, eensdeels om die bleekheid van die ink, en origens om die broosheid van die papier-soort waarop 't geskryf is, wat ten gevolge het dat aan lig en lug blootgestelde hoeke en kante afbreek, werd besluit om 'n betroubare afskrif daarvan te laat maak solank as 't nog in heeltemal goeie toestand was. Op inisiatief van dr. F. V. Engelenburg, en geheel vir sy rekening, werd toe — dit was in die jaar van die Jameson-inval — 'n tweede handskrif-kopie vervaardig, wat d.d. 13 Augustus 1896 gereed gekom het.

Dit is 'n besonder noukeurige afskrif, wat die oorspronklike handhaaf tot in die sonderlinge aanwending van leestekens, hoofletters en die verdeling in alineas. By 'n tweede en derde vergelyking met die oorspronklike — wat my, behoudens afgebroke hoekies van die papier, nou nog moontlik was sonder ander hulpmiddel as 'n goeie vergrootglas — is my enkele vergissinge en verskrywinge geblyk, wat ontstaan is 'tsy deur 'n onjuiste lesing van die oorspronklike, of deur die weglating van woorde en sinne. Dit is by die huidige teks nader aangedui.

(c) *Tweede Engelenburg-teks.*—Na die totstandkoming van die Unie het sig die behoefte laat voel aan 'n afskrif in die Suidelike musea, en werd andermaal met medewerking van dr. Engelenburg 'n afskrif vervaardig — tans tweevoudig in tikskrif — van sy eerste afskrif, sonder vergelyking met die oorspronklike. Eén eksemplaar daarvan werd geskenk aan die „South African Public Library" te Kaapstad en die ander aan die openbare Argief aldaar, waar dit tans nog bewaar word.

Van die Eerste Dagboek is hierdie afdruk, sover my bekend, die eerste en enigste kopie. Dit is onder groter moeilikhede vervaardig as dié van die Tweede Dagboek, omdat hier 'n gedeelte van die handskrif in potlood en byna geheel uitgewis was.

6. *Gebruik van die Afskrifte.*

In die *Pall Mall Gazette*, 'n Londense nuusblad, het gedurende 1892 'n reeks in Engels vertaalde uittreksels verskyn wat ontleen is aan die Tweede Dagboek. Omdat hy destyds die gereelde beriggewer was van verskeie Engelse koerante, het ek gemeen dat dit ook die werk van Roos was, maar hy verseker my dat 't nie so is nie.

Vervolgens werd, in verband met die opening van die spoorweg na Delagoabaai, in die *Volkstem* van 9 en 11 Julie 1895 fragmente uit dieselfde handskrif opgeneem.

Gedurende September 1910 werd deur pres. Reitz te Kaapstad 'n meer deurwrogte studie van die Tweede Dagboek gelewer, by wyse van 'n openbare voorlesing, waarvan die gehele inhoud opgeneem is in die *Volkstem* van 16 en 20 September van dieselfde jaar. Hierdie referaat het uittreksels bevat en sig origens bepaal tot 'n nadere groepering en bespreking van die *dramatis personae* van die reisverhaal aan die hand van Trichardt se uitbeelding, terwyl die Dagboek vergelyk word met die bekende Engelse *Pepy's Diary*.

In *The State*, 'n Engelse tydskrif, waarvan aanvanklik ook 'n Hollandse vertaling in die lig gegee werd te Kaapstad, het mej. Sannie Metelerkamp 'n kursoriese oorsig van die inhoud van die Tweede Dagboek gegee.[16])

Eindelik het ook dr. G. M. Theal dieselfde handskrif korteliks verwerk in 'n skets van die twee aanvoerders van die eerste Trek.[17])

Met uitsondering van die *Volkstem*-uittreksels en president Reitz se bespreking, is derhalwe al die ander aandag tot hiertoe aan die dokument bestee, van Engelse kant gewees.

7. *Behandeling van die Teks.*

Die teenswoordige uitgaaf van die teks is, wat aanbetref die Tweede Dagboek, die resultaat van 'n seer noulettende dubbele vergelyking —

---

[16]) *The State*, Nrs. 4, 5 en 6 van April, Mei en Junie 1911.

[17]) Theal, *Willem Adriaan van der Stel, and other Historical Sketches*. Kaapstad, 1913, bl. 253.

eers van die eerste Engelenburg-teks, en vervolgens van die drukproef — met die oorspronklike teks. My kopie van die Eerste Dagboek werd eweneens noukeurig met die oorspronklike teks vergelyk.

By 'n manipulasie van die teks het ek my om allerlei m.i. oorwegende redes bepaal by die betreffende voorskrifte van die Utrechtse Historiese Genootskap. Wat die leser hier in hande het, is m.a.w. 'n letterlike afdruk van die oorspronklike, behoudens:

(a) 'n Deurgaande verandering van die spelling „zij" (zeggen of sê) in „zei," en wel om die lees te vergemaklik;

(b) verbetering van kennelike skryffoute in die handskrif en verwydering van by vergissing tweemaal geskrewe woorde, en,

(c) wysiging van alineas waar nodig, om die samehang van die teks as andersins duideliker te maak.

Met uitsondering van onder (a) vermelde gevalle, werd volstrek nie gestreef na 'n normaliséring van taal of spelling nie. Woorde wat blykbaar deur haastigheid, of om welke ander redes ook, weggelaat werd, is versigtig tussen ronde (hakies) aangebring; lacunes, deur beskadiging van die handskrif ontstaan — en hierby is te rade gegaan met die toestand van die teks soos 't vandag is — is tussen vierkantige [hakies] gevat; en hoofletters soveel as m.i. wenslik was tot die gewone reëls teruggebring. Wat in die handskrif tussen hakies gevat was, staan afgedruk tussen tweemaal twee strepies: — — aldus — —. Onsekere lesinge is deur 'n vraagteken (?) aangedui; te lange of te ingewikkelde volsinne met 'n streep geskei, en die ou interpunksie tot 'n meer rasionele herlei.

In enkele gevalle het ek 't nodig geoordeel om, in plaas van dit heeltemal weg te laat, enkele woorde of sinne in Latyn om te set. Eén rede hiervoor was die begeerte van belangstellendes uit die familie, in verband met die omstandigheid dat die skrywer sy werk blykbaar nie vir algemene openbaarmaking bestem had nie; 'n ander omdat by óns ook vir bronne-publikasies soos hierdie, nog belangstelling verwag word buitekant 'n kleine kring van historici en wetenskaplik bevoegde beoordelaars.

Wat insonderheid die Eerste, hier tans vir die eerste maal gekopieerde stuk aanbetref, werd daarna gestreef om die verskillende aantekeninge buite verband met die dagverhaal soveel moontlik chronologies te orden, sodat 'n daarin voorkomende memorandum selfs moes oorgeplaas word as laaste aantekening van die Tweede Dagboek. Strenge chronologiese ordening is egter om allerlei redes nie uitvoerbaar gewees nie, soos by die eerste bladsye sal blyk. Gemakshalwe het ek die afskeidende lyntjies van die outeur tussen die dae slegs aan die einde van iedere bladsy behou.

By die annotasie van die teks is twee deur 'n streep van mekaar afgeskeie kategorieë van aantekeninge opgeneem: (a) 'n met letters aangeduide serie wat meedelinge bevat oor die teks, en (b) 'n tweede, met volgnummers gemerkte reeks, wat die teks toelig.

8. *Die Buyse.*

Herhaaldelik word in die Dagboek melding gemaak van onderskeie inboorling-stamme met wie Trichardt in aanraking gekom 't, en van die Buyse, en dit wil my voorkom of enkele nadere gegewens oor albei nie oorbodig sou wees nie.

Louis Trichardt is waarskynlik eers na sy aankoms in Zoutpansberg vir die eerste maal in aanraking gekom met die Buyse, met name Doors (of Doris) en Gabriël Buys, wat toe êrens naby Blouberg aldaar gewoon het. Van hul vader sal hy sig miskien uit sy jongelingsjare nog kon herinner, hoe dié 'n veertig jaar tevore een was van die opstandsfigure te Graaff-Reinet, waarin sy eie vader ook deelgeneem het.

Sy eerste vermelding van die Buyse is op 22 Desember 1836, maar dit blyk dat hul reeds deur Potgieter se mense in die nabyheid van Trichardt se trek aangetref werd 'n ses maande tevore.[18]) Op gemelde datum egter is hulle, tesame met Trichardt, sy kinders en Strydom gesamentlik opgetree teen die „kraal die met Rammabooija zijn vee en goed gevlugt was," sê Trichardt. Na dié tyd kom albei hul name

[18]) Vgl. Verslag van Bronkhorst, Bylae III by Trichardt se *Dagboek*.

dikwels in die Dagboek voor, en die volgende jaar het Gabriël sig selfs laat vind daarvoor om vir Trichardt die reis te voet na Delagoabaai af te lê; terwyl Doors — wat inmiddels by grasie van die Bawenda-hoofman, Rasethau, êrens in dié se buurte gewoon het — sig na die terugkeer van sy broer ook bereid verklaar om met Trichardt mee te trek. Hulle is ewenwel albei in Zoutpansberg agtergebly toe Trichardt daar wegtrek; kort daarna is hul in vyandskap geraak met die Bawenda, waarop hul die wyk geneem het na Buyskop, naby die Warmbad.

Die eerste vermelding van hul vader, Coenraad Buys (eintlik: De Buys [19]), in die Kaapse geskiedenis, is enige jare na die eerste Engelse anneksasie, toe hy, tesame met nog enkele ander koloniste oor die grens in Kafferland teruggewyk 't.

Dit was nadat die Graaff-Reinetse opstand ingestort en ook die Van Jaarsveld-rebellie verydel was. Hy moet egter vóor dié tyd al deurgedring gewees 't tot in Natal onder die Zoeloes, en toe, kort vóor die verset teen die Ned. O. I. Mpy. in 1794, binne in die Kolonie teruggekeer het. Hy het toe 'n werkdadige aandeel geneem aan die opstand van Graaff-Reinet en Swellendam. Deur sommige historici word hy gekrediteer met 'n onversoenlike afkeer teen die Engelse,[20]) sodat hy aanstonds, toe hulle in die plek optree van die Nederlandse gesagvoerders, meegehelp het om leiding te gee aan die verset teen hulle. Tesame met verskeie ander werd hy voëlvry verklaar en het sig agt jaar lank in Kafferland opgehou.

In 1803 egter, nadat die Kolonie aan Holland herstel was, werd De Buys deur genl. Janssens beweeg om 'n amnestie te aanvaar en in die Kolonie terug te keer, na Swellendam se distrik, temeer omdat hy in Kafferland groot invloed uitgeoefen het en gevrees werd dat dit eventueel tot nadeel van die algemene rus en goeie orde sou kon aangewend word.

---

[19]) Trichardt skryf ook: De Buys, waar hy Gabriël by die Portugese introduseer. Brief 11 Mei 1837, bl. 81 van die *Dagboek*.

[20]) Vgl. Cory, Deel I, en Theal, 1795—1834.

De Buys moet oorspronklik 'n burger gewees 't van Swellendam, 'n man van eerbare huise, enige opvoeding en nie onbemiddeld nie; maar veral 'n persoonlikheid wat die kuns verstaan het om sig te laat gelde by Boer en Brit sowel as Bantoe.

Gedurende sy verblyf by Gaika had hy om sig versamel en aan sy invloed onderwerp 'n negetal Engelse deserteurs en enkele Afrikaner-avonturiers, waarvan sommige naderhand noordwaarts langs die kus deurgedring het. Violente republikein, was hy bowendien begaaf met 'n meeslepende welsprekendheid.

„Dieselfde hoedanighede," sê 'n tydgenoot,[21]) „wat hom in die vergaderinge van die opstandelinge 'n besondere gewig bygesit het, sy stoute voorkome en ongewone liggaamsterkte, sowel as sy loosheid en krag van oorreding, wat onrustige gemoedere sig so gou eie weet te maak, het hom ook spoedig groot aansien verskaf onder die wildes. Bowenal het hy sig die onbepaalde vertroue verwerf van die moeder van die toe nog minderjarige Gaika, wat selfs tot 'n soort van egverbintenis na die wyse van die Kaffers aangegroei het, en het hy met dié meid, wat deur haar rang sowel as haar skranderheid 'n bykans onbeperkte invloed oor die denkwyse van die nasie had, binne korte tyd in die gesag en mag gedeel van die hele Kaffernasie. Die broers van haar oorlede man was daar toe al op uit om haar jong seun die regering uit die hande te ruk, of hulle met hul aanhang van die hoofstam af te skei; dog met behulp van Buys wis dié skrandere vrou haar swaers te bevredig en tot vriend te hou.

„'n Jaar na Buys se vlug is die Kaffer-inval in die Kolonie geskied, en hoeveel aandeel hy daaraan gehad 't, is nie maklik uit te make nie. Dat hy die Kaffers teen die Engelse opgehits het, is waarskynlik; maar dis moeilik om te glo dat die verwoesting van die wonings van koloniste en die gruwels wat die Kaffers aan sy voormalige vriende en makkers gepleeg het, ook maar in die minste deur hom begunstig werd. Veeleer is 't seker dat hy gedurende die ganse tyd van die oorlog gerus by die koning gebly 't; en seker is 't dat sy aanhang en dié van die jong koning die minste aandeel geneem

---

[21]) Lichtenstein, *Reizen*, Deel I, bl. 420.

het in die onluste. Ja, dis byna te vermoede dat, indien Buys oor die algemeen aan die ontstaan van die onheil skuld had, hy slegs dáarom deel daaraan geneem het om naamlik die trotse ooms van sy beskermeling besig te hou, te verwyder en te verswak, en in hul afwesigheid die mag van die jonge koning sekerder te bevestig en te vergroot; want daar het baie ander oorsake tot die ontstaan van die oorlog meegewerk.

„Solank as die Engelse aan die Kaap was, het Buys by die Kaffers gebly, waar hy op die duur sy aansien en gesag wis te handhaaf. Genl. Janssens het hom nog daar aangetref toe hy, in Junie 1803, die vrede met Gaika gesluit het. Intussen het sy gedrag tot hiertoe te dubbelsinnig gelyk, en die invloed wat 'n privaat persoon van sy hoedanigheid en bekwaamheid op 'n talryke en oorlogsugtige nasie uitoefen, te gevaarlik, dan dat die gesagvoerders hom in die betrekking waarin hy tot die wildes gestaan het, kon sien bly. Genl. Janssens het derhalwe daarop aangedring dat hy na die Kolonie moes terugkeer, en Buys het dit gewilliglik gedaan."

Enkele maande na sy terugkeer in Swellendam is kommissaris De Mist in sy nabyheid verby, na die oostelike grens, en lewer sy lyfarts, Lichtenstein, die volgende beskrywing van Buys:

„Hy werd by ons genodig en . . . die denkbeelde wat ons 'n anders vaak oordrywende gerug nopens hierdie sonderlinge mens reeds by voorbaat ingeboesem had, werd toe hy binnetree, volkome bevestig. Sy verbasende lengte, van omtrent sewe voet, die sterk en skoon geproporsioneerde bou van sy ledemate, die bedaarde houding van sy liggaam, die rustige blik in sy oog, die hoë voorhoof, sy ganse gelaat, 'n sekere deftigheid in al sy bewegings — dit álles tesaam het 'n alleraangenaamste indruk gemaak. So mag mens jou die helde van die ou wêreld voorstel, die lewendige beeld van 'n Herkules, die skrik van sy vyande en die hoop en vertroue van sy vriende. Wat ons, na die beskrywings wat ons van hom gegee was, nie verwag had om in hom te vind nie, was 'n sekere beskeidenheid en teruggetrokkenheid in sy spreke, mitsgaders 'n sagtheid en vriendelikheid in sy hele gelaat en voorkome, waaraan mens volstrek nie kon sien dat die man soveel jare onder die wildes geleef had nie, en, wat

nog meer as sy gesprekke die vooroordeel wat ons teen hom gekoester had, weggeneem het. Met die grootste bereidwilligheid het hy ons ingelig aangaande die onderwerpe waaroor hy ondervra werd, maar hy het daarby sorgvuldig vermy om van homself of van sy betrekkinge tot die Kaffers te praat. Hierdie ontwyking, vaak van 'n skalkse glimlag vergesel, waarmee hy die inwendige bewustheid van sy krag volkome uitdruk en waarin duidelik te lese was hoe geensins vrees die oorsaak van sy terughoudendheid uitmaak nie, maar dat hy sig te verhewe ag om die ydele nuuskierigheid van diegenes wat hom ondervra, ten koste van die waarheid van sy persoonlike roem te bevredig, het vir ons die man nog belangriker gemaak en het ons deelneming miskien tot 'n hoër graad laat klim as wat die verhaal van sy lotgevalle in staat sou gewees 't om te bewerk. Ons oordeel egter oor sy karakter het, nadat hy afskeid van ons geneem had, twyfelagtiger gelyk as wat 't was eerdat ons persoonlik met hom kennis gemaak had, terwyl juis sy blykbare sluheid vir 'n groot deel weer die gunstige indruk uitgewis het wat sy gelaat en houding op ons gemaak had." [22])

Coenraad de Buys is 'n merkwaardige uitsondering gewees op die Suid-Afrikaanse reël dat blankes van Hollandse stam geen bloedvermenging met die inboorling-rasse destyds gedoog het nie. Terwyl tallose gevalle sou kon aangehaal word uit die vroegste en selfs latere geskiedenis van Suid-Afrika, waar Engelse hul heeltemal uit eie vrye wil met die naturelle vermaagskap en sodoende aan 'n gedegenereerde basterras die aansyn geskenk het, en ook ander Europeërs, wat Suid-Afrika nie as vaderland beskou nie, weinig gewetenswroeging ooit gevoel het teen so 'n verswaering, is daar, met uitsondering van Coenraad de Buys, geen tweede geval aan te wys waar 'n Afrikaner van die ouere stam vrywilliglik dieselfde gedragslyn gevolg het nie. En as voëlvry-verklaarde voortvlugtige, vir wie se gevangeneming, dood of lewendig, £200 uitgeloof was, kan in De Buys se geval buitendien geen sprake gewees 't van 'n vrywillige verslegtering nie.

---

[22]) Lichtenstein, *Reizen*, Deel I, bl. 424, 425.

Lichtenstein se meedeling oor sy betrekking tot Gaika se moeder, wat later allerweë somaar so oorgeneem werd, kan nie heeltemal sonder twyfel aanvaar word nie, en waarskynliker is dat hy by Gaika geleef het met 'n Zoeloe-meid uit sy vroeëre Natalse periode, naamlik 'n nig of 'n suster van Mzilagazi.[23]) Haar het hy in Kafferland laat agterbly, by sy terugkeer na Swellendam in 1803, maar twee van die seuns wat hy by haar verwek het, naamlik Michael en Dorha, het hy meegeneem, en eersgenoemde werd later te Swellendam gedoop.

De Buys het enige jare in die distrik gewoon en, ondanks die gevolge van sy omgang met die wildes, daarna gestreef om sig opnuut onder 'n beskaafde samelewing te skik, toe die Kaap vir die tweede maal deur Engeland geannekseer werd. Andermaal het hy sig skuldig gemaak aan dade van verset, wat, na hy alle rede had om te vrees, sy vyande van die vorige Engelse regime weer op sy hals sou bring. En toe die nuwe regeerders weer van De Buys hoor, had hy sig benoorde Grootrivier, nie vér van Grikwastad af nie, neergelaat, en dáar 'n bende kleurling-volgelinge om hom versamel, wat hy onder aanvoering van 'n Gona-Hotnot, Danster, gebruik het om die Engelse grens te verontrus en vrybuitery te pleeg.[24])

Hy het hier in die suidelike gedeelte van Betsjoeanaland gewoon tot ongeveer 1819, sig opnuut met die inboorlinge verswaer, tans deur 'n Hottentotmeid tot sig te neem, en die Engelse getrotseer totdat daar te lange leste militêre maatreëls teen hom moes beraam word uit Kaapstad.

„My vader het baie vee gehad," vertel sy seun Michael,[25]) „verskeie perde het altyd opgesaal gestaan. Op 'n dag had my moeder of vader 'n Boesmanmeid na die Rivier (Grootrivier) gestuur om water te haal, toe ons haar opeens hoor skreeu dat witmense haar agtervolg. Daarop is my vader met sy agterryer na die rivier gegaan

---

[23]) C. Hofmeyr, *Twintig Jaar in Zoutpansberg*, J. H. Rose, Kaapstad, 1890; bl. 6.

[24]) Cory, Deel I, bl. 295; Theal, *Historical Sketches*, bl. 270.

[25]) C. Hofmeyr, *Twintig Jaar in Zoutpansberg*, bl. 7, *et seqq.*

en het die mense toegeroep dat hul moes teruggaan; hy had hul geen kwaad gedaan nie en sou op hulle skiet as hul hom verder agtervolg. Die mense is terug en het ons met rus gelaat."

Ongetwyfeld sal De Buys aan sy bevel om terug te gaan ook wel die nodige krag bygesit het, want hy is in ieder geval onmiddellik daarop met 'n trek van verskeie waens vort, na die teenswoordige Vrystaat, tot by Maroko, waar hulle toe weer enige maande gebly het. En terwyl hy sy vee daar agterlaat met een van sy waens, is hyself verder noordwaarts, na Marico, waar hul later 'n plaas aangelê, die water uitgehaal en gesaai het. Hier had De Buys egter weldra moeite met die Betsjoeanas oor sy vee, en is hy nog verder noordwaarts na Setjelie (Sechelie of „Segeel"), om sy trek daar agter te laat en vooruit te gaan na Kama — destyds het dié se vader, Sekgomo, nog by grasie van Mẓilagaẓi oor die Bamangwato geregeer — en later sy trek daarheen aan te haal. Na verloop van enige tyd is hul daar ook weer weg en langs die Limpopo af, tot op die hoogte van Zoutpansberg ongeveer.

„Toe is ons moeder siek geword aan die geelkoors en gesterf. My vader was seer bedroef oor die dood van my moeder, en in sy droefheid het hy ons meegedeel dat hy ons dáar sou laat, dat ons nie verder moes gaan nie en ook nie moes terugkeer nie. Hy het ons gesê dat die witmense naderhand dáar sou kom. Die volgende môre het ons hom nie weer gesien nie; hy is dié nag weggegaan. Hy het gereeld uit 'n groot Bybel vir ons voorgelees en op sy knieë gebid.[26])

Naderhand is bekend geword hoe De Buys dáarvandaan na Sofala gegaan is, waar hy weer gehuud is met 'n Goanese meid en 'n nuwe Buys-generasie verwek het.

In later jare, toe die „Buys-stam" in Zoutpansberg aangegroei was tot 'n aansienlike siele-aantal, het enkele van hulle aanspraak gemaak op allerlei burgerregte; en terwyl Hofmeyr hul hierin teengegaan het, is hul verstoord op hom geraak en sou hul op 'n goeie dag, ewenas die Israeliete van ouds, „Egipteland" verlaat, om weg te trek en in

---

[26]) Hofmeyr, *Ibid.*

verbinding te kom met hul Portugese familie. Eers sou egter die manne alleen vooruitgaan, om sekerheid te erlang of die Portugese Buyse hul wel wou erken en ontvang. Hulle is met waens en osse oor die Limpopo, maar nie te ver daarvandaan nie het die tsetse die grootste gedeelte van hul trekvee doodgesteek, en moes hul noodgedronge weer terugsukkel na Zoutpansberg. Mara het hul toe die plek genoem! [27])

Na die vertrek van hul vader het die kinders geruime tyd aan die Limpopo gewoon, totdat eindelik Michael, Dorha, Gabriël en Baba teruggekeer is na Kama, terwyl Doris en Jan, hul jonger halfbroers uit die Hottentotse konneksie, getrou aan die opdrag van hul vader, daar gebly het. Dorha is onderweg na Kama in 'n kapokstorm omgekom, en die drie ander het jarelank onder die Bamangwato te Kolobeng (Monotho) gewoon.[28]) Jan is na hul vertrek ook aan die koors dood, en Doors het naderhand na Zoutpansberg teruggetrek, waar Trichardt hom en Gabriël in 1836 aangetref het. Gabriël had sig naamlik enige tyd na hul terugkeer onder die Bamangwato genoodsaak gesien om daar pad te gee, omdat hul juis in die vlugpad was van die Matabele en veel oorlas van hulle gehad 't. Hy is toe na Zoutpansberg gegaan, om Doors weer op te soek. Michael het sig eers na die aankoms van Potgieter se trek met sy verwante in Waterberg herenig.

Die Buyse is tans 'n mestiese stam geword van aansienlike omvang in Zoutpansberg, waar hul nog steeds in die nabyheid van die Soutpan verskeie plase bewoon. Doors, 'n seun van Doors I, het in 1917 aan die skrywer nog verskeie meedelings gedaan uit die tyd van Trichardt se trek, wat hy in Zoutpansberg bygewoon het as tienjarige knaap. So wis hy b.v. nog die plek aan te wys waar die trek by sekere geleentheid gestaan het en herinner sig nog goed die vertrek van die Trichardts uit Zoutpansberg, toe die Buyse onmiddellik in onmin geraak het met Rasethau en dié by twee geleenthede

---

[27]) 'n Persoonlike meedeling van mnr. Chris Hofmeyr, L.P.R.
[28]) Baba fungeer in 1836 as tolk aan die hof van sy oom, Mzilagazi. Vgl. Harris, *Wild Sports in S. Africa*, bl. 101.

moes beveg, sodat hul genoodsaak werd om pad te gee na die suide, waar hul sig te Buyskop neergelaat 't.

Hier werd hul, vóor die aankoms van genl. Potgieter se trek, ongeveer 1839, deur 'n Amandebele-stam beoorlog en op Buyskop vasgekeer.

Die inboorlinge had groot ontsag vir hul vuurwapens, sodat hul dit nie gewaag het om die kop met geweld te neem nie, wat hul uit hoofde van hul groter aantal maklik kon gedaan het. Hul dag om die Buyse deur die dors tot oorgawe te dwing. En nadat die belegering geruime tyd geduur had, wis Gabriël dit met 'n oulike kunsgreep geheel te verydel. Hul watervoorraad was verminder tot die inhoud van 'n enkele lere knapsak, wat nouliks vir nog 'n dag sou dien. Gabriël neem toe die knapsak en gaan daarmee op die hoogste punt van die kop uit, waar al die Kaffers hom goed kon sien. Hy spreek hul daarvandaan toe: hul was bang om teen die donderwerk van hul geweers uit te kom en dag miskien dat die beleërdes hul water sou opraak; as dit so was, kon hul sig maar die moeite bespaar van langer die kop op te pas, want hul had soveel water dat selfs die Amandebele ook by hùlle kon kom drink! En as bewys daarvan lig Gabriël meteens hul laaste knapsak met water omhoog en stort die inhoud voor hul verbaasde oë op die klippe uit.

Die volgende dag was die beleg opgehef, en kon die Buyse afsukkel na die fontein onder die kop om hul brandende dors te les.

Gabriël en Doors het albei ook aan Potgieter se trek dikwels allerhande vriendedienste bewys; albei het herhaaldelik met kommissies saamgetrek om die weg te wys, of hul kinders as veewagters aan die mense verhuur. Uit hoofde van dié dienste werd by Regeringsbesluit aan die Buyse die reg toegeken om vuurwapens te dra.

In die laaste Vryheidsoorlog het hul andermaal in hoedanigheid van wadrywers en veewagters aktief hul aandeel geneem in die verdediging van die Republiek, en werd hul hele stam ook later by Pietersburg in 'n konsentrasiekamp saamgehok.

II.

9. *Inboorlinge van Transvaal tydens die koms van die Voortrek.*

Merkwaardig is die houding wat Trichardt teenoor die inboorlingstamme ingeneem en gehandhaaf het, en dit is tewens 'n welsprekende weerlegging van die beskuldiging hom deur die Engelse op die oostelike Kaapse grens ten laste gelê.

Sy gedragslyn bly deurgaans dié van hul meerdere in álle opsigte, ook wat aanbetref militêre prestige, ondanks die omstandigheid dat hul eintlik tog maar net 'n handjievol blankes was tussen soveel duisende wildes, en al is 't dan ook waar dat Trichardt in Transvaal verskyn het net kort na 'n Zoeloe-opruiming van die kleiner stamme, soos weldra blyk.

Toe hy egter op sy swakste was, toe naamlik vier uit die nege „weerbare skuts" van die trek van hom af weg was agter Van Rensburg aan, gryp hy, gebruik makende van 'n inwendige stamvete, die geleentheid aan om die gevaarlikste van sy naturelle-nabure, wat hom reeds eenmaal na die lewe gestaan het, onskadelik te maak. Origens weier hy konsekwent om sig op enigerlei wyse in te laat met hul stamgeskille. Herhaaldelik stuur een of ander kaptein na hom toe om sy bemiddeling te vra in 'n stam-rusie,[29]) maar hy laat hom nêrens ooit daartoe verlei nie. Op die laaste oomblik nog, vóor sy vertrek uit Zoutpansberg, is Rasethau begerig om sy hulp teen 'n balorige nabuur, Selippe, te verkry; maar Trichardt voeg hom ongeduldig toe, of hy dan nie sien hoe hy moet sukkel met sy vee nie, dat hy hom nou met sulke dinge kom lastig val. En 'n afgesant van Mapela reis met hom saam uit Zoutpansberg na die suide met dieselfde oogmerke. Ander, wat van nog groter afstande sy meerderheid erken as heeltemal vanselfsprekend en sy intervensie kom inroep, stuur hy ewe onverrigtersake terug met die meedeling miskien dat hy sy reisgenote wou raadpleeg, dat hy die kwessie waar 't om

[29]) Dit is baie algemeen gewees in Afrika. Vgl. *Through the Dark Continent*, H. M. Stanley (1890), bl. 311. (Dit was in 1875.)

gaan eers wou ondersoek, of 'n plan sou maak as die veld beter is of die perde gegroei het.

Die regerende Bawenda-stamhoof en verskeie ander is oënskynlik sy vriende, maar „ik vertrouw die een so min als de ander," verklaar hy herhaaldelik; „as hul 'n kans sien om ons vee te roof of ons om die lewe te bring, sou niemand van hulle dit laat nie." Hy is derhalwe teen álmal op sy hoede; by die geringste argwaan — toe hom gedurende die verblyf aan Doringrivier allerlei gerugte deur Doors Buys bereik — aarsel hy geen oomblik om sy witmans-prestige kragtig te handhaaf nie. Hy weier om van Rasethau 'n geskenk te aanvaar solank dié nog nie voldaan had aan sy ooreenkoms nie, en eis van hom sowel as van Masjaoe e.a. dat hul binne bepaalde tyd voor hom verskyn en uitvoering gee daaraan, of hy sou dit self gestand doen. Hy is op sy hoede teen álmal, drink van niemand bier nie, of húlle moet self eers daarvan proef, en waarsku alle inboorlinge dat hul sy laer nie gewapen moet nader nie, en veral nie in die nag nie. As daar van hulle by hom oorbly, dan word sy tydelike laerplek, waar hy miskien net enige ure tevore uitgespan het, sy burg, en hul kom hom vra nie alleen of hul daar mog slaap nie, maar ook die plek waar hul sal slaap. Steeds egter tree Trichardt teenoor hulle op met die mees moontlike regskapenheid. Hy aarsel nie om teen homself soms een of ander te boek te stel nie, maar nêrens is hier wat aan te wyse waar hy onbillik gewees is in sy handelwyse teenoor die inboorlinge. Herhaaldelik vermaan hy hul soos kinders en gee hul verstandige raad.

Net mense wat die inboorlingkarakter deurgrond het en die waarde ken wat die Kaffers heg aan hul beeste-besit, sal die omslagtige omhaal begryp of billik wat Trichardt herhaaldelik maak oor vee-kwessies. Hyself was ook geheg aan sy beeste en ken ieder van die 500 by naam; maar hy het geweet om dié gehegtheid ook van die naturel te laat eerbiedig in iedere geval waar hul inbreuk maak op sy eiendom, of hy sou dit weldra nie meer kon uitgehou het nie.

Mens tref in sy beskrywing nêrens 'n voorbeeld aan van natuurlike deug by die inboorlinge nie, behalwe wat hy hulle inboesem as hul altemit van sy verlore vee agter hom aanbring. Origens is daar

dieselfde trouteloosheid, gebrekkige besef van myn en dyn en afkerigheid van harde werk. Sy laaste daad teen die volk van Sokororo lyk allig nog die strengste, maar verloor alle betekenis as mens bedenk in welke toestand hy sig daar bevind het. Hy is na lank sukkel eindelik die berg oor, en daar word nie slegs van sy vee geroof op 'n wyse dat hy sig heeltemal goed kan oortuig wie die skuldige is nie, maar hy word ook herhaaldelik in die nag aangeval. Hy neem derhalwe 'n aantal meide en manne gevange en voer hul met hom saam, onder beding egter dat hul sy vee teruggee, of die waarde daarvan, wanneer hy sy gevangenes weer in vryheid sal stel. En ofskoon dit nêrens uitdruklik gesê word nie, oorweeg hy self eenmaal om die „hele boel" maar te laat loop, toe hy naamlik buite gevaar was; en mens kan aanneem dat hy dit ook inderdaad gedaan het. Toe die Kaffers te Chuniespoort hul vee geroof het, werd dieselfde maatreël te baat geneem, maar die gevangenes later ook weer in vryheid gestel.

Van die Caledon tot aan Olifantsrivier het Trichardt en Van Rensburg deur 'n byna geheel ontvolkte wêreld getrek, wat behalwe wilde diere en hier en daar 'n klompie Boesmans, geen ander lewe gedra het nie. Die Zoeloe-vorste, van Tsjaka af, tesame met die rebelle wat daar later van die hoofstam afgespring het na die noorde en noordweste toe, had weinige jare vóor die Voortrek die noordelike Vrystaat en die hele teenswoordige Transvaal tot noord van die Limpopo, en 'n gedeelte van die teenswoordige Betsjoeanaland, byna geheel uitgemoor. Wat daar benoorde Vaalrivier van die Bapedie, Betsjoeana, Basoeto (Rooikaffers) en Bawenda oorgebly het in 1836, het in voortdurende angs geleef van verdere uitroeiing en hul teruggetrek in die woeste bergstreke en ongenaakbare skuilhoeke, waar sommige selfs tot kannibalisme verval het.[30])

In die teenswoordige Mozambiek het, ewenas die Matabele onder Mzilagazi gedaan het, 'n ander teruggolwing van die Zoeloes uit Natal onder Manukosie (Manekos) en Songendaba, die Abagaza

---

[30]) Dr. Wangemann, *Sud Afrika und seine Bewohner;* Berlyn, 1881, Erster Abtl., bl. 22. Vgl. origens F. Rompel, *Gedenkschriften van Paul Kruger,* bl. 29, en *Baanbrekers, Oorlogsoormag,* van die skrywer, bl. 153.

(Kaalkaffers), huisgehou onder die toenmalige Bantoe-inwoners op 'n wyse wat sig 'nouliks laat begryp.[31])

Manukosie en Songendaba werd deur Tsjaka uitgestuur teen die Swazies, maar had nie veel sukses nie, en is toe, uit vrees vir hul gebieder, tesame afvallig geword van Tsjaka; hul volk het hul oor die Pongola noordwaarts gevoer, ongeveer 1830.[32]) Een stam na die ander van die Magwambas (Knopneuse of Sjangaans), het hul uitgeroei op hul weg na die noorde, totdat hul op die hoogte was van die Limpopo. Dáar is hul uitmekaar: Songendaba is verder noordwaarts en het in die mereland die Angonie-Zoeloes gevestig; Manukosie het die ganse gebied, van Delagoabaai af tot die Zambesie, bestryk uit sy hoofstad, wat gevestig was op die Monomotapa van die oudheid. Kort vóor die aankoms van die Voortrekkers, tussen 1833 en 1834, het hy die Portugese uit Jambana (Inhambane) en selfs uit Lourenço Marques verdryf. Verskeie van die oorspronklike Batonga en Magwamba-stamme werd suidwaarts gedring, na die teenswoordige Transvaal, waar hul weer in botsing gekom het met die hordes van Mzilagazi.

Manukosie is in 1858 dood en werd opgevolg deur Umzila,[33]) die vader van Gungunjana, wat die Portugese eers in die neëntiger jare op 'n manier onderwerp het aan hul gesag.

Die eerste stamhoof wat Trichardt op sy trek na Zoutpansberg teengekom het, was Sekwatie, aan die Olifantsrivier. Dit was 'n Bapedie-hoofman van Barolong-oorsprong, 'n seun van Toelare, wat ongeveer twintig jaar vóor die koms van die Voortrek 'n magtige stamhoof was en die kleinere stammetjies tot aan Vaalrivier uitgeplunder het, totdat, na die verskyning van die Matabele, húlle op

---

[31]) Magwambas van die Laeveld, wat na Drakensberg gevlug het, werd dáar genoodsaak om teen die berghelling, op klein terrasse wat hulle aangelê het en vandag nog te sien is, tuin te maak, terwyl hulle op en in die berge weer die Swazies en wilde kannibale te dugte had.

[32]) Vgl. dr. Wilhelm Vallentin, *Transvaal, das Land und Seine Urbevolkerung*, Berlyn, 1901, bl. 195.

[33]) Vgl. *History of the Native Tribes of the Transvaal*, van die Naturellesake-departement, 1905, bl. 59, 'n stuk wat origens, weens sy sterk politieke strekking, nie erg betroubaar is nie.

hul beurt uitmekaar geslaan en gedood werd, sodat slegs hier en daar, in die mees ontoeganklike gebergtes van Lydenburg, 'n kraaltjie oorgebly het. Gedurende enige jare het hul so voortbestaan, sonder nominale stamhoof, totdat Sekwatie klompies bymekaar gemaak en daarmee na Zoutpansberg getrek het, waar hy gedurende 'n jaar of wat in aktiewe onvrede geleef het met die Bawenda. Hy is vervolgens weer teruggekeer na Olifantsrivier, maar het in 1835 dit weer swaar te verdure gehad van die Matabele, en was só verarm dat sy balorige kinders in latere jare daaraan herinner moes word hoe hul vader, toe Trichardt hom die eerste keer aangetref het, sy honger gestil het aan die kreng van 'n dooie jakkals! [34])

Nadat Silkaats uit Magaliesberg verdryf was deur genl. Potgieter, het Sekwatie met veel beleid en toeleg die oorblyfsels van sy stam weer verenig, wat later tot ongeveer 30,000 indiwidue aangegroei, onder Sekoekoenie, Mapoch en Mampoer die Republiek soveel oorlas besorg het.[35])

Verder noordwaarts is die Voortrekkers in aanraking gekom met kleinere Basoeto-stamme (Mantatese of Makatese), soos dié van Malietsie, Zebedela,[36]) Masjaba e.m.a., wat deur die outeur van die Dagboek aangedui word as „Rooikaffers" en geringagtend deur grotere stamme Mahowas genoem werd. Met uitsondering van Malietsie, wat hom deur die vlug en sy vriendskap met die Bawenda altoos staande gehou het teen Silkaats, was hul egter seer gering in aantal, arm en onseker van hul bestaan.

Onder die Amandebele van Zoutpansberg leef nog 'n mooi sage nopens die verskyning onder hulle van die eerste witmense.

By Ysterkop langs, vertel hul, tussen die huidige Potgietersrust en Pietersburg, is die eerste witmense verbygekom, tot by Zebedela. Die toenmalige hoofman, Papoe, ofskoon 'n strydlustige man, het

---

[34]) Vgl. Merensky, Jeppe, Mauch e.a. *De Transvaal Republiek en de Holl. Boeren*, Amsterdam, 1876; bl. 60.

[35]) Vgl. A. G. Watermeyer, *Jeppe's Almanac*, 1879, bl. 60.

[36]) Eerw. Hoffmann e.a. deskundiges verseker my dat die stam van Zebedela — tydens Trichardt se koms deur Papoe geregeer — van gemengde Zoeloe-herkoms is, die Amandebele.

sig vriendelik gedra teenoor hierdie eerste witmense, en wel uit hoofde van 'n ou voorspelling, wat 'n siener van sy volk lank tevore verkondig het. — „Ek sien rooimiere hierheen trek, wat klein korwe op hul koppe dra. Hul sit op sebras en voer roers in hul hande wat vuur spuug. Ek sien wit huise met hul saamtrek, en osse loop voor die huise. Jy, egter, o, Koning, sal hulle geen leed doen nie; en dan sal dit jou wel gaan. Hef jy egter die wapens teen hulle op, dan sal hulle jou te gronde rig."

En toe Papoe die Boere by hom sien aankom, met hoede op hul kop en te perd gesete, met geweers, en agterna hul tentwaens met die osse daarvoor, toe wis hy dat dit die vervulling was van die profesie; en hy het die Voortrekkers vriendelik ontvang.

Daarvandaan is hulle verder noordwaarts. In Strydpoort werd hul aangeval deur 'n hoofman, Eland genaamd, wat deur die Boere op die vlug gedryf werd. Verder vorentoe werd die Boere deur 'n ander hoofman gewaarsku: pas op, wees versigtig, sê hy, kyk, ek hef geen wapen teen julle op nie, maar aan die anderkant van die Witkoppe (dig by die teenswoordige Pietersburg), woon 'n ander hoofman, en hy sal julle seker aanpak! En toe die Voortrekkers naby die Witkoppe kom, sien hulle opeens daar 'n skaar van inboorlinge voor hulle. In die waan dat dié van plan was om hulle aan te val, begin die Boere die geveg en dryf die inboorlinge op die vlug.

Dáarvandaan is hulle na die Soutpan getrek.

Van een en ander is ons uit ander bronne niks bekend nie, maar onwaarskynlik klink hierdie Basoeto-legende nie; en as 't grond van waarheid besit, sou daarin nog 'n ander, waarskynliker verklaring geleë wees van die benaming: Strydpoort.[37])

In Zoutpansberg is Trichardt vir die eerste maal in kontak gekom met 'n uitgebreider stam, die Bawenda, wat ewenwel ook die algemene Zoeloe-uitdelging van twee kante ondergaan had en Trichardt maar weinig besorgdheid gebaar het. Rasethau — die „Rossetoe" van die

---

[37]) Hierdie besonderheid is ek te danke aan eerw. C. Hoffmann, van die Berlynse Sending te Houtbosdorp.

Dagboek, tot hiertoe bekend slegs onder 'n bynaam, 'Mpofoe — was destyds die nominale stamhoof.

Die Bawenda het omstreeks A.D. 1700 in Zoutpansberg verskyn uit Midde-Afrika, en hul oorspronklike woonplaas was na alle waarskynlikheid die Kongo-bekken, waar, volgens verklaring van ou Bawendas, 'n deel van dieselfde stam agtergebly het,[38]) en blykens lokale ondersoekinge nou nog 'n in taal- en stamverwante ras woon.[39]) In Zoutpansberg het hul die Bangonie en ander inboorlingrasse aangetref, wat egter weldra moes wyk voor hul groter aansien en krygshaftiger optrede. Die stamhoof wat die Bawenda na die suide gelei het, was Dzembanjeka,[40]) wat sy hoofstad, Dzada, gebou het in die Injelele-vallei, agter die Zoutpansberg, waar die bouvalle nog te sien is. Dzembanjeka het al die klein stammetjies aan hom onderwerp en sy gesag uitgestrek vér noord en suid van die bergreeks, waaraan hy sy hoofstad gevestig het met boustene wat sy skatpligtiges, die Bakalanga, moes aandra van die Zimbabwe-bouvalle af.[41])

Hy werd opgevolg deur sy seun, Toho-ea-'ndau, die Leeuehoof, van wie die regering 'n goue eeu was vir die Bawenda. Alle skepsels, tot aan die Zambesie in die noorde en die Olifantsrivier in die suide, was in éen volk onder hom verenig, wat vet geword het in die vrede en beleid van hul koning. Hy het 'n hoë ouderdom bereik en werd opgevolg deur Rawéle, van wie maar weinig bekend is.

---

[38]) E. Stubbs, *Historical Sketch of the Bavenda*, Grahamstad, 1912.

[39]) Johs. Flygare, *De Zoutpansbergen en de Bawenda Natie*; „Volkstem," 1899, bl. 9. Vgl. wat dit aanbetref, H. M. Stanley, *Through the Dark Continent*, waar hy vertel van die *Babwende* van die Kongo-bekken, 'n ras wat fisiek sterker en forser is as ander, 'n geheel eienaardige taal praat — „'njari" is hul woord vir rivier — handel dryf en baie reis.

[40]) Oor die leier van die volksverhuising skyn onsekerheid te bestaan. Stubbs vermeld Dzembanjeka, terwyl Flygare en die dept. „*History*" van Toho-en-ndau gewaag, wat volgens eersgenoemde 'n seun was van Dzembanjeka, vader van Rawéle, en grootvader van Rasethau. My wil dit voorkom of 't nie te betwyfel is nie, aangesien dit ondenkbaar is dat Toho-en-ndau, wat dus in 1700 reeds 'n gedugte regeerder was, 'n seun kon hê, Rasethau (Mpofoe), wat in 1837 nog nie te oud is om die stam te regeer nie.

[41]) Flygare, *Ibid*, bl. 9.

Na Rawéle se dood werd die land verdeel onder sy drie seuns: Rasethau, Sjewaas en Rampoera, terwyl die gebied noord van die Limpopo onder eie stamhoofde weer vry geword het. Alles het egter goed toegegaan, totdat Sekwatie, die Bapedie-hoofman uit die suide, onder Zoutpansberg verskyn. Die Bawenda werd verslaan en die berge ingedryf, maar vandaar uit bring hul die Bapedie uiteindelik 'n gedugte neerlaag toe. Na enige jare van vrede verskyn toe 'n Swazie-hoofman, Oemgwanie, met 'n groot leër, wat hul uit die vlakte tot in die berge agtervolg, verdryf en uitmekaar geslaan het.

Meer dan twee jaar woon die veroweraars toe in hul landstreek, totdat plots 'n nog groter Zoeloe-leër op die toneel verskyn onder aanvoering van Songendaba, die kollega van Manukosie, uit die ooste. Die Swazies werd verjaag, en ook die verstrooide Bawenda had 't gedug te verdure. Die Zoeloes het egter nie lank daar gebly nie en is verder vort na die noorde; en toe kon die Bawenda weer voor die dag kom.[42])

Onder die leiding van Rasethau (Mpofoe), was hul alweer tot klein stammetjies verenig, waar ewenwel die inwendige onenigheid nie ontbreek het nie, toe Trichardt se waens op die vlakte onder Zoutpansberg uitspan.

In die najaar van 1836 maak Rammabooya, 'n jonger broer van Rasethau, op aansporing van afgesante van Manukosie, 'n aanslag op Trichardt, wat egter met aansienlike verlies aan die kant van die naturelle afgeweer werd; en kort daarop werd Rammabooya deur Rasethau aangeval en gedood. Trichardt was laasgenoemde later behulpsaam in die verdere onderwerping van Rammabooya se volgelinge.[43])

Na Trichardt se vertrek is die stryd, wat in Augustus van die vorige jaar reeds gedreig het, en waarby Rasethau sy hulp verlang het, uitgebreek. Rasethau het sy vroue en vee by Malietsie in veiligheid gebring en is daarna teruggekeer om sy ooms, w.o. die „Kaalkop"

---

[42]) Flygare word hier gevolg, hoewel daar aansienlike verskil bestaan met die ander outoriteite.

[43]) Vgl. *Eerste Dagboek*, 19 Desember 1836.

van die Dagboek, wat hom na die lewe gestaan het in samewerking met Selippe, te beoorlog. Later werd Rasethau vergiftig deur een van sy vroue, die moeder van Ramapulana, wat met behulp van genl. Potgieter stamhoof geword 't. Laasgenoemde het sig vir dié hulp nie besonder dankbaar betoon nie en die blankes te Schoemansdal soveel sonde en ergernis aangedaan dat daar 'n kommando teen hom uitgestuur moes word, waarop hy gevlug het en opgevolg werd deur Magato, vader van Mpofoe, die laaste stamhoof.

III.

10. *Louis Trichardt.*

Kaaplandse Periode. — Die skrywer van die Dagboek, Louis Trichardt,[44]) was die jongste uit 'n gesin van vier kinders en het die eerste lewenslig aanskou op 10 Augustus 1783, sodat hy tydens die Trek en die opstel van sy Dagboek dus 'n man was van 54 jaar.[45]) Enige maande vóor sy geboorte, naamlik op 13 April, is sy ouere broer, Carolus Gustavus, nog te Stellenbosch gedoop, maar sy eie doop het êrens anders plaasgevind, waarskynlik te Swellendam,

---

[44]) Die Afrikaanse stamvader het sy naam geskryf: Triegard, wat die rasionele Hollandse spelling lyk. Van sy kinders, daarenteen, staan in die doop- en huweliksregisters van Graaff-Reinet geskryf: Tregart en Tregard, ofskoon hierby wel ook die willekeur van die predikant sal te pas gekom het. Louis, die Voortrekker, het 't heel selde anders geskryf as Trigardt, weshalwe ek my ook aan dié spelling gehou het in die eerste (Akademie-) uitgawe. In hierdie uitgawe het ek dit teruggebring na die mees algemene hedendaagse spelling (Trichardt), omdat die ander te veel verwarring teweeggebring het. Onder die invloed waarskynlik van die Franse verwante, is in Transvaal een tak van sy familie — die kinders naamlik van Carolus — daartoe oorgegaan om Trichardt te skryf, terwyl 'n ander seun se kinders Triegaard en Trigaard gaan skryf het.

[45]) Louis se doopseel het ek nêrens kon lig nie; vgl. egter sy eie verklaring in die Dagboek op 13 April, bl. 307, en die memorandum van sy geboortedatum op bl. 324. Nasporinge te Stellenbosch en Graaff-Reinet is vrugteloos gewees nopens sy doop of geboorte, en dit kom ook nie voor in De Villiers se *Geslachtregister* nie, terwyl 'n familie-register dit vermeld as 9 Maart 1788, wat m.i. geheel onvertroubaar is met die oog op sy eie aangehaalde aantekeninge.

terwyl sy vader enige tyd later na Uitenhage en vervolgens na Graaff-Reinet getrek het.

Toe indertyd in 1895, met die opening van die Delagoabaai-spoorweg, die familienaam en geskiedenis van die Trek bespreek werd, ook in die pers van Europa, is uit Suid-Frankryk 'n Louis Trichardt in briefwisseling getree met komdt. (later owerste van die korps Staatsartillerie) Stephanus P. E. Trichardt, 'n kleinseun van die Voortrekker, wat gedurende die Eerste Vryheidsoorlog, met die bestorming van Amajuba, reeds die aandag op hom getrek het as krygsman. Die korrespondensie had ten doel om aan die lig te bring hoe gedurende die begin van die 18e eeu 'n lid van die familie verhuis is na Swede, van wie 'n seun, Carel Gustaaf, later as offisier in diens van die Nederl. Oos-Indiese Mpy. na Suid-Afrika gekom het.[46]) Tegelyk werd oorgelê 'n goue seëlring met familiewapen, wat tans in besit is van die owerste se oudste seun, Carl, sedert die laaste Vryheidsoorlog woonagtig in Duits-Oos-Afrika, later Tanganjika. Hieruit sou derhalwe moes blyk dat die familie uit die sewentiende eeu Frans was; en na luid van dieselfde meedelinge sou die Trichardts ook in Frankryk gedurende dié tyd 'n militêre reputasie van enige betekenis verwerf het.

In ieder geval is die Suid-Afrikaanse stamvader, Carel Gustaaf Trichardt, herkomstig uit Uddevalla in Swede, en hy is hier op 11 Oktober 1744 gehuud met Susanna Kuun, 'n dame van Duitse oorsprong. Hulle had twee seuns, Jacobus Gustavus, van wie die nasate net uit vier dogters bestaan het, sodat sy jongere broer, Carel Johannes, gebore te Stellenbosch in 1753 en gehuud op 30 November 1777 met Anna Elizabeth Nel, die stamnaam voortgeplant het in Suid-Afrika met sy twee seuns: Carel Gustavus en Louis, die Voortrekker, wat nog twee ouere susters gehad 't, Maria Susanna en Susanna Wilhelmina.

---

[46]) Die briefwisseling werd tydens die jongste Vryheidsoorlog verwoes, en die Europese oorlog het 'n ondersoek wat daar in 1913 aanhangig gemaak werd, verydel.

Albei seuns van die Sweedse stamvader moet reeds vóor die vestiging van die drosamp te Graaff-Reinet en die aanleg van die dorp in 1786, in die omtrek gewoon het, en hul naam is nou verbonde aan die vroegste geskiedenis van die Karroo-dorp, wat inderdaad geag kan word die bakermat te wees van die Trichardts.

Jacobus Gustavus was die eerste heemraadslid aldaar, en sy broer Carel burger-offisier, terwyl hul kinders byna almal daar getroud is onder die grensboere van Bruintjieshoogte en die Suurveld. Op dié wyse is hulle daar verswaer o.a. met Adriaan van Jaarsveld, die aanvoerder later in die s.g. Van Jaarsveld-opstand, met die families Schoeman, Hattingh en Van Aardt, uit welke laasgenoemde Willem Adriaan gehuud was met Carolus Gustavus se oudste dogter, en Frans Johannes met die tweede oudste.

In sy hoedanigheid as burger-offisier naas kommandant Van Jaarsveld, het Carel 'n nie onbelangrike rol vervul in die opstand te Graaff-Reinet teen die gesagvoerders van die Nederl. Oos-Indiese Mpy. in 1794—1795. Onmiddellike oorsaak daarvan was die handelwyse van 'n hoogs onsimpatieke landdros, Honoratus Maynier, wat seer laks was in sy houding veral teenoor die inboorlinge en later ook geen skrupules gehad 't om sig dadelik in diens te stel van die nuwe Engelse regime nie. Sy voorganger, Mauritz Herman Otto Woeke, ofskoon oud en swak, het nogtans alle tevredenheid verskaf, maar werd in 1792 deur goewerneur Sluysken om weinig gegronde redes herroep en Maynier in sy plek gestel, wat al onmiddellik aanleiding gegee 't tot misnoeë en werkdadige, hoewel toentertyd nog vrugtelose, verset van die burgers.

Dit was 'n tyd van groot ellende, veral vir die oostelike grensboere, want aan die eenkant het die Kaffers onophoudelik inbreuk gemaak op hul regte, hul plase leeggeplunder en selfs die bewoners dikwels om die lewe gebring; en aan die anderkant het weer die Boesmans uit die noorde hul byna nooit met rus gelaat nie. Die Nederl. Oos-Indiese Mpy. se glorie was reeds aan tane, en die Kasteel-outoriteite in Kaapstad het 'n werkeloos afwagtende houding bewaar. Maynier, reeds vanself besonder onwelwillend teenoor die Boerebevolking en hul regte, moes nog die plunderaars van hul plase met allerlei

presentjies paai, in plaas van, soos die burgers begeer het, 'n straf-kommando teen hulle te lei en die vyand uit die Oostelike Provinsie te verdryf. Klagskrifte en allerlei vertoë was vergeefs, en die dinge het te Graaff-Reinet van kwaad tot erger geloop, totdat op 'n goeie dag in Februarie 1795, „twee burger-offisiere, Van Jaarsveld en Trichardt, hulle op die drosamp vervoeg met die meedeling aan Maynier dat daar 'n aansienlike burgermag aan die tweede drif lê, en dat hul verlang om die landdros in eie persoon hul griewe mee te deel." [47])

Die byeenkoms had plaas voor die drosdy; en nadat van albei kante hartige woorde gewissel was oor die toestand van sake, werd Maynier gevra om sig sonder enige versuim in te pak na Kaapstad, terwyl hul beslote was om die openbare sake verder na eie insigte te bestuur. Met die mees bekwame spoed het die landdros daaraan gevolg gegee, en tegelyk met hom werd ook 'n tweetal heemrade aangesê om die distrik te ruim.

Hiermee was die oproersvaan opgesteek, ofskoon met 'n weinig takt en tegemoetkoming aan die billike eise van die burgery, die toestand wat sig welhaas ontplooi het tot die afkondiging van die Republiek van Graaff-Reinet, nog geredelik te keer was. Carl David Gerotz werd deur die publiek tot landdros en Van Jaarsveld tot kommandant uitgeroep, terwyl ook Trichardt as offisier 'n leidende aandeel behou in die verdere afwikkeling van hul verset, tesame met sy broer, die heemraadslid.

Na Maynier se aankoms in Kaapstad werd regter De Wet afgevaardig met 'n opdrag om die saak in der minne te gaan skik, ongeveer op die wyse soos Kaapstad gewend was om die Kafferkwessies te skik. Sy besoek het 'n week of ses geduur, maar nie veel saaks opgelewer nie; en toe hy nog weier om gevolg te gee aan 'n uitnodiging van die publiek om sig *de visu* te oortuig van die verwoesting deur die

---

[47]) Voorlesing G. A. Watermeyer, „*De oude geschiedenis van Graaff-Reinet,*" waarvan my 'n vertaling bekend is soos dit voorkom in „*Het Volksblad,*" d.d. 6 Augustus 1861. Van Trichardt word dáár gewaag as Jan Carel, maar daar bestaan geen twyfel hoegenaamd nie dat die bedoelde Carel Johannes Trichardt was, vader van die Voortrekker.

Kaffers in die Suurveld aangerig, was opeens alle vertroue in sy sending op 'n end. 'n Gewapende mag onder aanvoering van Van Jaarsveld en Trichardt het hul opwagting by kommissaris De Wet gemaak en hom uitgenooi om met sy gevolg dadelik die distrik te ruim. Toe hieraan voldaan was, werd stappe gedoen om 'n eie volksregering in die lewe te roep, hoewel die tyding wat hul tóe juis bereik, van die verskyning van 'n Britse vloot aan die Kaap, weer verslappend teruggewerk het teen hul optreë.

Hulle het ewenwel aanstonds die „Nasionale Vergadering" afgekondig, wat ten doel had om aan die bewoners meer seggenskap te besorg in die bestuur van openbare aangeleenthede, en inderdaad 'n dowwe afskaduwing was van die omwenteling in Nederland. Te Swellendam, 'n naburige distrik, het kort daarop ontstaan die „Nasionale Konvensie," 'n rewolusionêre beweging van dieselfde aard. Aan landdros en heemrade te Graaff-Reinet werd twee burgerrade toegevoeg, in die persone van kommandant Van Jaarsveld en Carel Trichardt; en alle plaaslike gesagvoerders, insluitende ds. Manger, moes erken dat hulle álle gesag ontleen aan die „Nasionale Vergadering," of hul kon padgee. Sodoende werd 't moontlik om ook burgerlik die eerste huwelik in Graaff-Reinet te voltrek, sonder dat die partye daartoe die reis na Kaapstad hoef te doen, wat tot hiertoe reël was.

Die opstand het, toe dit eenmaal aangevang was, snel om sig heen gegryp aan Bruintjieshoogte, die Swartberge, Sneeuberge en die Roggeveld; en dit het sig weldra laat aansien dat die twee distrikte met nog ander hul geheel sou gaan afskei van die orige, as ondertussen die algemene toestande maar gebly het soos 't was.

In Junie 1795 egter, verskyn daar plots 'n Engelse vloot in Simonsbaai voor anker, om die Kolonie, soos 't dan geheet 't, in „bewaring" te neem vir die Prins van Oranje teen 'n moontlike Franse aanslag. Menigeen onder die „betergesindes" — só verklaar een van die mees gesaghebbende tydgenote, en met „betergesindes" werd dan bedoel lojale aan die Kompanjies-regime — het die voorwendsels van die Engelse ook eerlik geglo. Vandaar dus 'n dubbelbesliste afkeer van bykans álle bewoners van die platteland, lojale

sowel as rebelle, toe weldra die ware oogmerke van die Engelse verowering duidelik werd. Terwyl in die begin die meeste inwoners geneig was om hul goedskiks daarby neer te lê, omdat die Kolonie tog weer moes „teruggegee" word aan sy regmatige eienaars, was toe die oorgrote meerderheid van die bevolking klaar om hul werkdadiglik te verset. Maar dit was te laat! Die Engelse had hul goed en wel te Kaapstad genestel en was besig om die burgery onder 'n eed van trou te bring!

Owerste Gordon, wat die kapitulasie onderteken 't, het, toe hom die ware oogmerke van die Engelse duidelik werd, sy eie lewe geneem.[48])

Nieteenstaande hul weldadige voorwendsel, het selfs in die begin al die verskyning van die Britse vloot by die bevolking 'n seer sonderlinge gemoedstemming teweeggebring. Twee uitgestrekte distrikte verkeer in werkdadige opstand, grotendeels teen die Kompanies-bestuur, maar gedeeltelik ongetwyfeld ook in simpatie met die rewolusie in die Moederland. Hulle was Suid-Afrikaners in die allereerste plek en het hul as republikeine gevoel wat aanbetref hul bestuursvorm. Die orige van die bevolking is verdeel tussen passiewe Oranje-gesindes, amptenare en verteenwoordigers van die Ned. O. I. Mpy., wat as sodanig vry onverskillig staan met opsig tot die omwenteling in Neder-

---

[48]) H. Lichtenstein, *Reizen in 't Zuidel. ged. van Afrika*, 1803—6; (Holl. vert. van W. Goede), Dordrecht, 1813, Deel I, bl. 6, 7 en 8. „Toen de Engelsen in 1795 de Kaap veroverden, bevond zich de kolonie in 'n zonderlinge staat van inwendige verwarring en regeringloosheid, die het snel en licht gelukken van de vijandelike aanval niet weinig begunstigde." Daarby het gekom „dat men de Engelsen als verdedigers van het huis van Oranje beschouwde," en „dit gevoelen was bij de aanval der Engelsen zó algemeen, dat het zelfs als een *hoofdoorzaak* ertoe medewerkte om spoedig de kapitulatie te sluiten. De overste Gordon (luitenant-kolonel Robert Jacob Gordon, kommandant van die Nederlandse Kaapse garnisoen), die dezelve sloot, was een verklaard aanhanger van het huis van Oranje. Weinige dagen daarna leide deze, voor 't overige brave man, door zichzelf om 't leven te brengen, de openlike belijdenis af, dat hij zich maar al te zeer vergist had!" Behalwe Trichardt, van wie die Oranje-gesindheid ook enigsins mag blyk uit sy „Toepassing" op Onse Vader (Bylae I, by die Dagboek), was ook die Schoemans en Van Aardts aanhangers van die Nederlandse Oranje-huis.

land; en aktiewe Oranje-gesindes. Dáar verskyn toe die Engelse, om almal gesamentlik in liefderyke „beskerming" te neem teen die gemeenskaplike vyand: Frankryk!

Die inwoners hul laaste tyding uit Europa was nog van die vorige jaar; en die Engelse sorg daarvoor dat hul heeltemal in die duister bly met betrekking tot die omstandigheid dat, onderwyl Nederland deur Frankryk erken was as 'n onafhanklike republiek, en iedereen by proklamasie van die State-Generaal ontslaan was van gehoorsaamheid aan die Prins van Oranje. Hul verkeer derhalwe in die waan dat Nederland deur Frankryk verower was, na die geslaagde inval van 1794, sodat hul te kiese had tussen Franse oorheersing en Engelse „beskerming" vir die Nederlandse Oranje-huis. Aan die Kaap het hul sig begryplikerwys amper graag neergelê by laasgenoemde. In Graaff-Reinet en Swellendam egter het die mense — wat eweneens volkome begryplik is — besluit om hul te verset ook teen die Engelse. Hul eie verset is gerig in die eerste plek teen die wanbestuur van die Kasteel-regime; en ofskoon hul aksie 'n voortvloeisel is van die gebeurtenisse in Europa, boesem die rigtings en gesindhede aldaar hulle slegs op 'n afstand enige belangstelling in. Terwyl sommige van die opstandelinge in Graaff-Reinet dus kokardes van die Bataafse Republiek op hul baadjies dra, laat die burger-offisier Trichardt hom met 'n Oranje-roset op straat sien.

Geen wonder derhalwe dat die Afrikaners van die twee opstandige distrikte maar weinig oorhaasting aan die dag gelê het om hulle, op las van die Kasteel-outoriteite, met wie hul in onvrede verkeer, op die Engelse te werp; en dat die „lojales," wat onder die valse indruk verkeer dat hul die beskermelinge is van die weldadige Engelse, ewemin bereid was om die Engelse na die keel te vlieg!

Gedurende geruime tyd na sy welgeslaagde staatsgreep, waardeur hy sig die besit van die Kaap verseker had, het die Engelse generaal Craig onder hierdie toestande sy hande veels te vol gehad in Kaapstad om aandag te bestee aan die Republikeine van Graaff-Reinet en Swellendam. Nieteenstaande die voorgewende „beskerming" — wat hul nog steeds volgehou het! — werd tog maar van die inwoners 'n eed van trou aan die Engelse koning afgevorder, 'n daad wat, as

hul voorgewe opreg was, heeltemal ongeoorloof sou gewees het. In Kaapstad en omgewing werd die eed met weinig teenstribbeling afgelê, maar die Republikeine het hul promptelik daarteen verset.

En so het die toestand voortgeduur tot in 1796, wyl die binneland eintlik maar weinig geweet het van die ommekeer in Kaapstad. Die republikeine sou weldra nouere aaneensluiting soek by mekaar en het vir die owerige hul gang gegaan. Egter nie sonder kleine skokke nie! — „Veral op die gekombineerde vergaderinge te Graaff-Reinet, waaraan die burger-offisiere deelgeneem het, het 't soms heftig toegegaan. O.a. had Van Jaarsveld steeds een of ander voorstel om 'n kommando teen die Kaffers in die veld te bring. En eenmaal is 't hierin só ver gegaan dat twee van die aanwesiges, Gerotz en Trichardt, hul degens afgelê en verklaar het dat as Van Jaarsveld se voorstel deurgaan, hulle terstond hul ontslag sou neem.[49])

Sodra die Engelse hul egter vaster op hul voete gevoel het in Kaapstad en in staat was om aandag te wy aan die sake van die binneland, werd sekere Bresler na Graaff-Reinet afgevaardig as landdros.

Niemand was egter daarvoor te vinde om die eed van trou aan die nuwe regering af te lê nie; en die Britse vlag wat Bresler voor die drosdy laat hys het, werd onder groot opgewondenheid deur die publiek weer neergehaal. Die leiers van die opstand verander toe ook hul houding, en in plaas van afvalligheid te verkondig van die Moederland, was 't, inteendeel onder die veranderde omstandighede, juis gehegtheid aan die Moederland wat hul noop om te volhard in hul verset teen die Engelse. Nie meer die Kompanies-bestuur nie, maar die Engelse was hul teenparty. Uit vyande van die ou orde van sake is hul dus, en volkome begryplik, verander tot vyande van die allernuutste.[50]) Van Jaarsveld, in die begin die vernaamste voorstander van die republikeinse idee, verklaar sig toe daarvoor om vir

---

[49]) Watermeyer-voorlesing, *Ibid.* — Lichtenstein vertel van die Graaff-Reinetters: „Zij liepen, gelijk al de overige kolonisten van deze streek, in korte wambuizen en lange broeken, maar droegen elk 'n degen of sabel op zijde." *Reizen* (Holl. vert.), Deel II, bl. 269.

[50]) Lichtenstein, *Reizen* (Holl. vert.), Deel II, bl. 279.

hul verset teen die Engelse steun te soek by die State-Generaal van Nederland. Aanvanklik het Trichardt hom hierteen verset en selfs die raad verlaat; maar later is hy tot ander insigte gekom, en toe het 't 'n tydlank werklik gelyk of die opstand teen die Engelse algemeen sou gaan word.

Genl. Craig wis egter ondertussen die reddingsvloot onder skout-by-nag Lukas, met enige duisende Hollanders aan boord, in Saldanha-baai onskadelik te maak en ook ander hulpmiddele vir die opstandelinge uit Batavia in beslag te neem langs die suidkus. Die „beskermings"-voorwendsel werd losgelaat en openlike aanhegting die dryfveer van hul handeling.

Die inboorling-toestand het binnelands dreigender verhoudinge aangeneem, en na 'n tweejarige republikeinse interregnum werd uiteindelik Bresler met 'n dragonder- en Pandoere-regiment geïnstalleer as eerste Engelse landdros van Graaff-Reinet.

Verskeie koloniste het na die instorting van hul verset, en toe hul haas gedwonge sou word om die eed van trou aan Engeland af te lê, uitgewyk oor die grens, na die ontoeganklike streke oos van Vis-rivier. En daaronder was ook burger-offisier Carel Johannes Trichardt met sy twee seuns. Hulle werd beveel om terug te keer binne die Koloniale grense; en toe dit nie wou help nie, voëlvry verklaar, „terwyl die Engelse selfs om hul lewe in onderhandeling getree is met die Kaffers." [51]) Trichardt het daar egter gewoon tot na die herstel van die Kolonie in 1803 aan Nederland, en is toe na Bruintjieshoogte teruggekeer, waar hy oorlede is.[52])

Sy seun Louis, die skrywer van die Dagboek, het sy ganse jeug deurgemaak in die woelige omgewing van Graaff-Reinet, waar hy ook sy skoolopleiding ontvang het. Dié was nou wel nie van lange duur nie en werd vaak onderbreek deur die onstuimigheid van die grenslewe, maar dat 't ruim so goed was as in dié tyd aan die beste te beurt geval het, blyk voldoende uit die werk wat hy nagelaat het.

---

[51]) Lichtenstein, *Ibid.*, Deel II, bl. 283.

[52]) 'n Verdienstelike studie oor hierdie tydperk is dié van dr. P. A. C. Wierenga: *De oudste Boeren-Republieken, Graaff-Reinet en Zwellendam,* van 1775 tot 1806, Marth. Nyhoff, 's Gravenhage, 1921.

Op 4 November 1810, toe hy derhalwe al 27 jaar oud was, is Louis te Graaff-Reinet in die huwelik getree met Martha Elizabeth Susanna Bouwer, 'n jonge dogter uit die naburige Uitenhage, en ruim twaalf jaar jonger as hyself. 'n Dogter van Petrus Frederik Bouwer en Regina Dorothea van den Bank, was sy 'n kleindogter van Jan Lodewyk Bauer van Hesse-Cassel, Duitsland, welke laasgenoemde gebore is op 24 Januarie 1796.[53]) Hulle huwelik werd geseën met verskeie kinders, waarvan egter die meeste jonk dood is en net vier die trek oorleef het:

1. Carolus Johannes, die oudste, werd gebore 3 September 1811 te Bruintjieshoogte en is kort vóor hulle uittog in 1835 gehuud met Cornelia Bouwer. Uit dié eg is twee kindertjies gebore, wat egter albei tesame met hul moeder oorlede is in Lourenço Marques.

In 1840 is Carolus te Pietermaritzburg hertroud met Zacharya Geertruida Erasmus, 'n dogter van die Voortrekker-kommandant S. P. Erasmus, uit welke egverbintenis 'n aansienlike kroos verwek werd, waarvan die meeste tans (1917) nog in lewe. Carolus is oorlede te Middelburg, Tvl., op 25 April 1901, en sy tweede eggenote op 20 Mei d.a.v.

2. Regina Dorothea Maria, gedoop te Graaff-Reinet op 25 April 1816, en op agtjarige leeftyd oorlede.

3. Petrus Frederik — die „Pieta" van die Dagboek — gebore 30 Oktober 1819. Na 1840 in Natal gehuud, en in 1860 oorlede op die plaas Spitskop, distrik Rustenburg, waar sy kinders tans nog woon.

4. Louis Gustavus, gebore 10 November 1826, later in Natal gehuud, en oorlede te Pietermaritzburg op 5 Junie 1891.

5. 'n Dogter, dieselfde dag oorlede, gebore 19 Februarie 1829 op die plaas De Plat, Somerset Oos.

6. Jeremias Josias, gebore 26 Februarie 1830 aan die oostelike grens, en te Delagoabaai oorlede in 1838.

---

[53]) Die aantekening in die Graaff-Reinetse huweliksregister lui: „Getrouwd te Graaff-Reinet, 4 November 1810, Lodewikus Tregart met Martha Elizabeth Bouwer, beiden van Uitenhage"; en uit die verhollandsing van sy naam blyk andermaal die stemming van hul tyd en omgewing.

7. Anna Elizabeth, gebore 28 November 1832. Sy is later na Natal, en vandaar vir haar opvoeding teruggekeer na die Kaapkolonie, waar sy te Somerset gehuud is met Gideon de Klerk, later ook in Transvaal woonagtig. Oorlede 18 Junie 1902.

8. 'n Tweeling, kort daarop oorlede, gebore Zoutpansberg, 2 Oktober 1836.

9. 'n Dogter, enige weke later oorlede; gebore Zoutpansberg, 2 Augustus 1837.

Louis Trichardt had sig, blykens die aantekening by sy huwelik, enige tyd tevore neergelaat êrens in die distrik Uitenhage, maar moet kort daarop verhuis het na die leningsplaas Bosberg, waarop later Somerset Oos uitgelê werd. Dáar het hy in ieder geval gewoon vier jaar na sy huwelik, naamlik in 1814, toe dié plaas onteien werd as proef-boerdery vir 'n Amerikaanse deskundige, wat proewe sou neem met tabak. „Trichardt had die plaas reeds aanmerklik ontwikkel" — wat miskien juis die rede was waarom dié plaas uitgesoek werd. Daar het 6,000 tabaksplante gestaan, wat weelderig gegroei het; twee groentetuine was wel voorsien van allerlei nuttige moeskruid, en ongeveer dertig wavragte met pampoene.[54]) Die plaas werd onteien vir Rds. 2,200 (£165), en Trichardt het toe verhuis na De Plat,[55]) 'n plaas aan Visrivier geleë, ongeveer 'n uur te perd van die historiese Slagtersnek.

Hier het hy jarelank, tot aan sy vertrek uit die Kolonie, gewoon en gewerk, vir sover as die onrustige grenstoestande dit toegelaat het. Of hy tydens die Slagtersnek-opstand, betreklik kort na sy verhuising van Bosberg, op De Plat in die nabyheid van Bezuidenhout se byeenkomste gewoon het, of miskien oor die grens of terug na die Westelike Provinsie gereis was, kan nie met sekerheid vasgestel word nie. Waarskynlik is dat hy die treurspel, of altans die slotbedryf, van naby bygewoon het. Sy naam word nêrens in die bekende stukke genoem nie. Enige tyd daarna is hy aangestel as veldkornet van wyk Smaldeel, Somerset Oos, 'n betrekking wat hy

[54]) Cory, Deel I, bl. 289.
[55]) Op die meeste moderne kaarte is die plaas aangedui as De Plaat.

geruime tyd waargeneem het in 'n strewe om die tergende lot van die grensbewoners meer draaglik te help maak.[56]) Dat hy nie ongevoelig was vir die wantoestande wat mede aanleiding gegee het tot die rebellie nie, blyk voldoende uit sy eie trek naderhand, en die verklaring wat hy daarvan afgelê het in Delagoabaai.[57]) Tog wis hy onder dit alles voldoende selfbeheersing te betrag om sig nie te laat verlei tot die wanhoopsdaad wat aan vyf Afrikaners uit die beste families die dood gekos het aan die galg, en nagewerk het in die geskiedenis van Suid-Afrika tot op die huidige dag.

In hierdie tyd en gedurende verskeie jare daarna, toe sy oudste seun Carolus al 'n opgeskote jonge was, het hul sig geheel en al toegelê op die boerderybedryf, waarvan hul ook 'n sukses gemaak het, aangesien hul heeltemal welvarend was toe hul die Kolonie verlaat. Naderhand het Trichardt nog 'n plaas bygekoop, wat nodig was vir sy vee, en een van die twee het hy by sy trek somaarso laat lê. Drie agtereenvolgende Kafferoorloë moes hul hier oor hulle laat heengaan, en al die onophoudelike onrus verduur van kleiner Kafferstrooptogte sedert 1811. Of Trichardt deelgeneem het aan die kommando's wat daar onder Stockenström e.a. op die been gebring werd, en indien so in welke hoedanigheid, kan nie met enige sekerheid gesê word nie.

Nie vóor die einde van die tweede jare-verrel van die neëntiende eeu het Trichardt daaraan begin dink om sig geheel en al te onttrek aan die benarde toestande waaronder hulle moes leef. Carl Trichardt verklaar dat éen van die aanleidende oorsake daartoe was die gedwonge gebruik van die Engelse taal, 'n ergerlikheid wat in 1827 onder goewerneur Somerset ingevoer werd; en die gelykstelling van die Hottentotte en ander gekleurdes, onder die 50e Ord. van 1828. In die argief te Grahamstad berus 'n brief van sy vader, waarin hy 'n beroep doen op die staatskommissie insake slaweregulasies om hom te hulp te kom in 'n aldaar genoemde geval, en waaruit wil blyk

---

[56]) Verklaring Carolus Trichardt. Staatsargief, R.95/94.
[57]) 13 April 1838; vgl. aantekening 58 op die volgende bladsy.

of hy, wat aanbetref die slawe, aanvanklik geneig was om sig te versoen met die a.s. nuwe toestand van sake.[58])

In 1829 reeds stuur hy die 18-jarige Carl met al sy vee oor die oostelike grens van die Kaapkolonie Kafferland in, en dié jaar word deur Carl beskou as die jaartal van hul trek — wat in sy geval ongetwyfeld reg is, terwyl hy ná die tyd slegs vir sy huwelik binne die Kaapse grense teruggekeer het; maar hoewel sy vader sig herhaaldelik na hom toe begeef het, is sy ouers eers veel later weggetrek.[59])

Carl had onder sy opsig 1,300 beeste, 8,000 skape en 33 perde, en is daarmee getrek tot aan die Swart-Kei êrens. Nadat hy daar enige tyd geboer had, het hy 12,000 morge grond gehuur van Hintza, aan die Wit-Kei, in die onmiddellike nabyheid van die Tsomo-berg. Eers in 1833, nadat Trichardt sy sake in die Kolonie afgedaan had, het hy sig met sy familie by sy seun vervoeg. En „hier sou die familie sig vermoedelik vir altyd gevestig het, as 't nie was dat in April 1835 Hintza in oorlog geraak het met die Engelse nie.[60])

In die Engelse lesing van die geskiedenis is Louis Trichardt met weinig reg ten laste gelê dat hy 'n man was van opvlieënde geaardheid, wat, terwyl hy onder Engelse bestuur sy slawe goed behandel het, anderkant die grens opeens 'n „harde taakmeester geword 't." [61])
Dit is geskied op grond enkel van die verklaring van 'n weggelope Boesman! En alles daarenteen wat met enige historiese betroubaarheid bekend is van die skrywer van die Dagboek, is 'n loënstraffing daarvan.

---

[58]) D.d. Bosjesmansrivier, 25 November 1823. Trichardt se eie uiteensetting van die redes wat hom genoop het om te trek, is te vind in sy verklaring aan die Portugese, d.d. 13 April 1838: (1) rinnewasie van die grens deur die Kaffers, (2) slawe-bevryding en (3) militêre diensplig wat die Afrikaner opgelê werd.

[59]) Volgens C. Trichardt se verklaring: 1832, maar in Julie 1833 was sy vader nog aan die Caga in Somerset. Vgl. aantekening bl. 5, nopens die doop van sy dogter Anna.

[60]) Verklaring C. Trichardt, Staatsargief R.95/94.

[61]) Vgl. b.v. Cory, Deel II, bl. 461.

Volgens 'n verklaring van die Siviele Kommissaris van Albanie, d.d. 12 September 1834, was te Grahamstad enige dae tevore aangekom 'n Boesman-slaaf met die naam Phyllis, voorheen die eiendom van Louis Trichardt, „'n boer wat die Kolonie onlangs verlaat het en tans woonagtig is aan die Wit-Kei in Kafferland." Phyllis sou weggeloop het weens „mishandeling." Sy meester het enige maande tevore daarheen weggetrek, en daar woon ongeveer dertig ander boeregesinne in dieselfde omgewing bymekaar, w.o. Adriaan, Hans,[62]) Robert en Gert de Lange, Frans van Aarde,[63]) Hans van der Merwe en Sybrand van Dyk. 'n Vyftiental slawe wat dié mense by hulle had, was almal gedros, net soos die deponent. „My meester het my baie geslaan," verseker Phyllis, „nadat hy uit die Kolonie uit is. Hy het gesê dat ek nie moes dink dat ek nog onder die Engelse was nie, en dat hy énige Hotnot of Engelsman sou doodskiet wat naby hom kom." [64])

Op grond hiervan werd Trichardt geag in staat te wees om saam te span met die Kaffers teen die Engelse, en het kol. Harry Smith later, nadat die sesde Kafferoorlog beëindig was, 'n beloning uitgeloof van 500 beeste vir Trichardt se gevangeneming, dood of lewendig.[65])

Selde gebeur dit dat 'n historiese persoonlikheid met minder rede veroordeel word dan in hierdie geval geskied is. Trichardt se ganse Dagboek — waaruit blyk hoe hy meermale agter in Zoutpansberg sy reisgenote berispe oor hardhandige behandeling van hul skepsels — getuig daarteen, daargelate nog die omstandigheid dat dit die verklaring is slegs van 'n gedroste Boesman, volkome vertroud met die voorliefde waarmee sy toehoorders sou luister na énige getuienis teen die verwenste Boere.

Deur 'n tolk oorgebring en noukeurig opgeteken, het dieselfde wegloper nog die volgende aan die man gebring: Trichardt was daar aan die Kei in besit van nie minder dan drie vaatjies kruit nie —

---

[62]) Die latere komdt. Hans de Lange („Hans Dons"); vgl. *Voortrekkermense.*

[63]) 'n Swaer van Trichardt, gehuud met 'n ouer suster.

[64]) *D'Urban Papers*, S.A. Biblioteek, Kaapstad; — 575, C59, bl. 25, *et seqq.*

[65]) Theal, 1834—1854, bl. 93.

twee kleintjies en een grote — wat hy gekoop het by Wright se winkel in Grahamstad. Deponent het die vaatjies self na die wa toe gedra by die winkel; sy meester het 't in sakke toegedraai en self op die wa geplaas. Sy meester het aan hom gesê dat 't 'n soort van koring was; eers toe 'n duig van een van die vate breek aan die Kei, het hy kon sien dat 't kruit was. Vir enige maande was 'n smous met die naam McDonald ook daar gewees om goed te verkoop; en toe hy weg is, het Trichardt gesê dat dit die laaste Engelsman sou wees wat daar mog kom; hy sou hulle en die Hottentotte almal doodskiet. McDonald het gesê dat hy oor twee maande kruit sou bring, en dat hy daartoe 'n valse buik aan sy wa sou sit.[66]) Sy meester het aan hom gesê dat hy en die ander Boere nie van plan was om na die Kolonie terug te keer nie, en dat hul sou voortgaan in die rigting van Natal.[67]

Toe hierdie verklaring gedaan werd, was Retief en Maritz hul voorbereidende maatreëls vir die Groot Trek reeds gedeeltelik ten uitvoer gelê. Een van 'n drietal op húlle inisiatief uitgesonde kommissies van ondersoek, naamlik die s.g. Uys-kommissie na Natal, was toe al heen en weerom by Trichardt verbygekom.[68]) Meer dan waarskynlik is ook dat Trichardt se beweging uit Somerset oor die grens in noue verband gestaan het met die algemene Trek-planne; en dat later, toe na die terugkeer van die Uys-kommissie die beraamde algemene uittog te lank op sig laat wag het na sy sin, hy uiteindelik besluit het om maar solank 'n end vort te gaan, terwyl sy voëlvry-verklaring hom genoop het om pad te gee oor die noordelike grens.

Vóor sy vertrek egter van die Tsomo af, is kapt. Armstrong met 'n afdeling Pandoere op hulle afgestuur om hulle slawe af te

---

[66]) Selfs die naïweteit hiervan in verband met die onmiddellik voorafgaande skyn niemand genoop te hê om Phyllis se verklaring in twyfel te trek nie; ewemin as sy verklaring dat die vyftien slawe van Tsomo af weggeloop het, terwyl, soos weldra blyk, hulle daar weggehaal werd deur kapt. Armstrong.

[67]) *D'Urban Papers, Ibid.*

[68]) Vgl. verklaring van Willem Jurgen Pretorius, Bird's *Annals,* Deel I, bl. 230; verklaring Dirk Uys, Staatsargief R95/94, en *Vs.* 21 Januarie 1916. Toe Trichardt later in Zoutpansberg verneem dat daar Afrikaners in Natal was, dag hy dadelik aan Moolman, een van die lede van hierdie kommissie.

neem, aangesien dit teen die wet was om slawe oor die grens te voer, waar hulle buitekant die Koloniale regsgebied was. Moontlik is dat Trichardt in volkome onwetendheid verkeer het van hierdie besondere wetsbepaling, temeer daar die betreffende proklamasies enkel in Engels uitgevaardig werd, want dit blyk ook dat hy sy slawe sonder enige teenstribbeling afgegee het aan die soldate. Van die 14 slawe wat Armstrong triomfantelik teruggevoer het onder die „beskerming" van die Koloniale wet in, het tien aan Trichardt behoort, een aan Frans van Aardt, een aan Stephanus de Beer en 'n ander aan P. J. Jordaan.[69]) In welk 'n toestand dit die arme veeboere egter sal geplaas het, kan mens jou voorstel. Armstrong was self oor hul lot begaan, en verklaar „dat mens veel toegeeflikheid met die Boere mag gebruik, aangesien hul groot kuddes vee besit en genoodsaak was om te trek weens die droogte." [70])

Wat vir uitkoms was daar vir hulle? Aan die Koloniale kant van die grens gedra die Hottentotte hulle as gelyke van die witman, en word hul onophoudelik verontrus en uitgeplunder deur stropers en struikrowers, terwyl hul slawe nog bowendien onder ergerlike bepalinge vrygemaak werd. Weinig wonder dat baie van hulle die voorkeur daaraan gegee het om met ál wat hul besit liewer onder die Kaffers in te trek!

Net 'n paar weke na hierdie gebeurtenisse, einde 1834, werd daar weer 'n inval gedaan oor die oostelike grens, en met die aanvang van 1835 was die sesde Kafferoorlog afgekondig, toe ongeveer 20,000 gewapende inboorlinge hulle op die oostelike grensboere stort en álles voor hulle verwoes tot vér binne die grense.

Carl Trichardt se huurkontrak van die grond waarop hulle staan, was vir 99 jaar; Hintza, wat hom neutraal gehou het in die oorlog, was hulle vriendelik gesind, maar daar was onder die omstandighede niks anders te doen as om te sorg dat hulle heeltemal tussen die Kaffers uitkom nie. En in April 1835, toe Hintza ook in die oorlog

[69]) Kol. Arg., Kaapstad, Deel 735. Vgl. ook *D'Urban Papers*, bl. 29.
[70]) Kol. Arg., Deel 736.

betrokke raak, vat Trichardt koers langs die Swart-Kei op, Groot-rivier- en grens-toe.[71])

Op 21 Augustus daaraanvolgende, toe derhalwe die vyandelikhede met die Kaffers net ses dae beëindig was, word deur die wd. Goewerment-sekretaris uit Grahamstad onder strenge geheimhouding aan die Siviele Kommissaris te Somerset inligting gevra, namens sir Benjamin D'Urban, oor Louis Trichardt: „Of hy of enige persoon met die voornaam „Louis" enige gesag het oor die mense in sy omgewing.[72])

Hieruit blyk duidelik dat die inligting gevra werd ingevolge Kaffer-informasie van een of ander aard.[73]) Maar kort daarop word dit ook bevestig deur sir Harry Smith: 'n onder-kaptein met die naam Tjalie het dan verklaar dat Trichardt die Kaffers sou aangehits het om die oorlog teen die Engelse voort te sit! En op grond van dié verwronge Kaffer-verklaring roep Smith uit: „That villain of a Boer (Trichardt) is notorious, as well as his family, I understand, for their hereditary animosity towards the British." [74]) Met ander woorde, hy is wel in staat tot iets van dié aard!

Begin September, toe Trichardt dus al vergete oor Grootrivier was, werd die ondersoekinge na sy verblyfplaas en invloed oor sy bure yweriger, maar nog geheimsinniger voortgesit. Die 4e laat sir Benjamin aan die Siviele Kommissaris van Somerset skryf om 'n gedétailleerde opgaaf van die Boere-gesinne wat oor die grens aan Stormberg en Kraairivier woon, en van die ammunisie wat hul by hul het. Verder word las gegee dat 'n klompie mense uit Somerset wat aan trek was, omgekeer moes word onder die bepalinge van die Krygswet.

---

[71]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*

[72]) *D'Urban Papers,* bl. 38.

[73]) Buitendien moet die informasie op een of ander wyse verwronge gewees het, terwyl bekend is dat die inboorlinge die naam nooit anders gebruik as „Lewies" nie. Volgens 'n meedeling van eerw. P. Schwellnus praat 'n enkele van die ou Bapedie nou nog van „Lewiesie." Op Drakensberg in die Lydenburgse distrik, waar die trek in 1838 oor is, bestaan nog 'n fontein met die naam Lebiesie, na Trichardt aldus genoem. „Louis" sal dus hier wel 'n suggestie gewees het!

[74]) *D'Urban Papers,* bl. 35. (Die vaebond van 'n Boer is berug sowel as sy familie, soos ek verstaan, weens hul ingebore haat teen die Engelse.)

Daar moes toe reeds 160 gesinne oor die grens gewees 't.[75]) En enige dae later antwoord kommissaris Ziervogel, by oorlegging van die gevraagde naamlys, dat hy geen man kon aantref met die naam „Louis" nie; aan die veldkornette was egter las gegee om niemand meer oor die grense te laat trek nie, en noukeurige lyste op te maak van dié wat reeds weg was.[76])

Ondertussen had die veldkornet van Brakrivier nader ondersoek ingestel, en kon hy rapporteer hoe Trichardt oor die grens van sy wyk gegaan was nog vóordat hy instruksies had om dit te belet.[77])

Kol. (sir Harry) Smith het sy eie naspeuring egter volgehou. Die vrede was al lank gesluit toe hy heimelik Kafferspioene op Trichardt se spoor sit, wat tegelykertyd inligting moes inwin oor die verblyfplek van 'n Xosa-kapitein, Umjaloese (Engels: Jalusa). Laasgenoemde had volgens die ander Kaffers twee stamhoofde, Gaika en Ganje, beroof van 'n aantal vee, was daarop na Hintza gevlug en sou later Krelie (Hintza se seun en opvolger) ook van vee beroof het, en toe oor Grootrivier gevlug wees. Op dié wyse werd deur Smith die naam van Trichardt verbind met dié van die voortvlugtige Umjaloese, terwyl die wandade waarvan laasgenoemde deur sy rasgenote betig werd, bedryf is nadat Trichardt al lank oor die Kaapse grens in die teenswoordige Vrystaat was. Die gees waarin die gramstorige Smith sy ondersoek gedaan het, blyk origens uit sy vertroulike verslag aan sir Benjamin D'Urban:

Die Kafferspioene moes, as hul Trichardt aantref, voorgee dat hul by hom wou aansluit teen die Engelse. Sommige van die Kaffers van Umjaloese het hul aangetref êrens aan Grootrivier, en dáar het hul ook Boere gesien, wat besig was om die rivier oor te trek. Die énigste naam egter van 'n Boer wat hul kon meebring, was dié van Stephanus! In gesprek met die Boere aan Grootrivier sou hulle aan die spioene gevra het om sig by húlle aan te sluit, terwyl Umjaloese

---

[75]) *D'Urban Papers*, bl. 36, 37. Die opdrag is gedateer: „Grahamstad, 4 September 1835."

[76]) *D'Urban Papers*, bl. 38; d.d. Somerset, 9 September 1835.

[77]) *D'Urban Papers*, bl. 49; Somerset, 30 September 1835. Die bedoelde instruksies sal wel dié gewees het van September t.v.

se Kaffers geweier het om met hulle saam na kol. Smith terug te keer. Dié Boere sou wyders beduie het dat hul agter Umjaloese aangaan, wat met Trichardt vooruit is, en dat dié twee saam oor hulle kapteins sou wees! [78]

Dit is nou die getuienis hierdie, uit krag waarvan die geskiedenis meedeel dat Trichardt gemene saak gemaak het met 'n struikrower! [79])

Trichardt het, sover ons tans weet, vóor die uitbreek van die oorlog, of in ieder geval heel in die begin daarvan, einde 1834, ook vir sy eie veiligheid padgegee onder die Kaffers uit. In November was hy aan Bamboesberg, heeltemal noord van die verstoorde oorlogsgebied; en die 7e van dieselfde maand was hy blykbaar reeds in kontak met Van Rensburg, wat oorkant Grootrivier by hom gekom het. Buitendien berus die ganse legende van sy samesyn met Umjaloese op 'n lose Kaffer-bewering, wat deur die violente Smith op skrif gestel werd en waarvoor geen ander bewys hoegenaamd bestaan nie. En hoe onbetroubaar die verklaring is — afgesien heeltemal van die twyfelagtige bron — blyk nog hieruit, dat dieselfde spioene daar oorkant die Kaapse grens aan die Boere sou bedui het hoe danig „goed die Engelse hulle regeer" en hoe „sleg" dieselfde Boere is! Die onmenskundige Smith moet so 'n verklaring egter strelend in die ore geklink het; en dat sy deponente dit goed geweet het, kan mens gerus maar aanneem. Die Engelse krygsowerste se oorpeinsing van die toestand, wat hy op skrif stel as voorligting vir sir Benjamin, laat sig dan ook volkome begryp. „Hulle is ryk," skryf hy, „maar wat vir ontevrede vabonde is die Boere tog eintlik! Daar moet kragtige maatreëls geneem word om hulle sonder ammunisie te hou. Nie dat daar iets vyandigs van hulle te dugte is nie, maar dit sou die vuilgoed („scoundrels"), wat van die jag leef, ongemak veroorsaak." [80])

---

[78]) *D'Urban Papers*, bl. 100—104. Die stuk is gedateer: Kingwilliamstown, 6 Maart 1836.
[79]) Theal, "*Historical Sketches*," bl. 269.
[80]) *D'Urban Papers, Ibid.*

Só lui die vertroulike opinie van die hoogste Engelse bewind-voerders oor die Boere! En verder in dieselfde stuk: „Daar moet kragtige maatreëls geneem word met betrekking tot die kruit van die „rascally traitors of Boers. *Le jeu ne vaut pas la peine,* of ons sou, met ons nuwe onderdane (nl. die Kaffers onder Macomo en Tjalie) en nog 'n ánder mag, wat Vadana en Krelie van agter teen hulle sou kan aanvoer, hulle weldra kan uitroei." [81])

En in 'n postskriptum nog dit: „Van kommissaris Palmer, wat hier aangekom het, verneem ek somaarso in 'n gesprek — want ek het die Boere-affêre geheim gehou — dat die Boere sedert enige tyd alles behalwe harde geld geweier het (in betaling vir wat hul ver-koop), dat hul tot 23s. vir 'n pond betaal en Grahamstad letterlik leeggetap het van alle metale munt, sodat hul emigrasie 'n diepe en weloorwoë skema moet wees."

Welseker was 't 'n weloorwoë onderneming! En die rede waarom hul gedwonge was om 't geheim te hou, blyk voldoende duidelik uit maatreëls soos dié waarvan Smith aan die anderkant 'n ewe diepe misterie gemaak het — daargelate nog die openbare en ander maat-reëls wat uit Kaapstad teen hulle beweging aangewend werd.

Onbewus van al hierdie intriges teen hom, vervolg Trichardt sy weg. Toe die Uys-kommissie einde 1834 uit Natal terugkeer, was hy reeds weggetrek van die Tsomo-berg af, langs die Swart-Kei op tot aan die Bamboesberge, waar hulle op hul terugreis na die Kolonie ook met hom in aanraking gekom het. Want terwyl die oorlog toe op die grens uitgebreek was, het Hintza die kommissie deur sy seun Krelie laat eskorteer, noord van die Stormbergreeks om.[82])

Hier in die buurte êrens is Trichardt ook in aanraking gekom met Hans van Rensburg en die mense wat later sy en Van Rensburg hul trekke uitgemaak het, hoewel dit vas staan dat die Van Rensburgs nog vóor die Trichardts verder koersgevat het grens-toe. Kort na

---

[81]) Die leser sal wel reeds begryp het hoe hy hier te make het met niemand minder as die latere sir Harry Smith, wat soos bekend is, 'n tydlank in Frankryk gedien het en teenwoordig was in die slag van Waterloo.

[82]) Verklaring D. Uys, Staatsargief 95/94 en *Volkstem,* 21 Januarie 1916.

die vertrek van die Uys-kommissie moet egter ook Trichardt en sy mense verder noordwaarts getrek het; en vóor Januarie van 1835 nog is hul Grootrivier deur op 'n punt digby waar Kraairivier inloop, nie ver van die teenswoordige Bethulie af nie.[83])

11. *Die Van Rensburg-trek.*

Algemeen werd tot hiertoe aangeneem dat Trichardt en Van Rensburg saam en gelyk getrek het, dat 't inderdaad één en dieselfde trek was, wat eers later uitmekaar geraak het. Daar is egter niks te vinde wat so 'n opvatting regverdig nie; terwyl, inteendeel, alle voorhande dokumente, met name die Dagboek, Carl Trichardt se verklaring en die uiteensetting in die *Missionsberichte,*[84]) daarop wys hoe dit in vele opsigte twee heeltemal afsonderlike reisgeselskappe was, wat wel dieselfde doel nagestreef het, in hul noordwaartse voortskryding voeling bewaar het met mekaar, en veral by die deurtrek van vyandelike gebied, soos dié van Silkaats noord van Vaalrivier, geruime tyd digby mekaar gebly het, maar onder gewone omstandighede soms veel meer dan 'n dagreis van mekaar verwyder was.[85])

Die reisgeselskap waarvan Johannes Hendrik Janse van Rensburg, bygenaamd „Lang Hans," die aanvoerder was, het aanvanklik, ewenas Trichardt, 'n afwagtende houding aangeneem in die suide van die teenswoordige Vrystaat; maar terwyl laasgenoemde dit volgehou het totdat hy van Potgieter e.a. wis hoe hul byna onmiddellik sou volg, is Van Rensburg enige maande vóor Trichardt naderhand aangetrek tot aan Sandrivier, en vervolgens tot aan Vaalrivier, vóordat Trichardt nog van die Caledon af weg is. Volgens 'n vergete onderhoud wat Roos in 1899 met Karel Trichardt sou gehad het, het dié van die Van Rensburg-trek gesê dat hulle aan Grootrivier by die Trichardt-trek gekom het, en dat hulle „'n boel arm mense uit die Ghoup" was, en 'n bietjie ru, „sodat ons nie veel met hulle te doen gehad het nie.

[83]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*
[84]) Bylae II, by die Dagboek.
[85]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*

Hulle het byna geen vee gehad nie en was nie juis saam met ons nie, maar gewoonlik 'n skof of twee vooruit, en dan weer agter ons. As hulle hulp nodig had, kom hulle na ons. Hulle was altyd aan olifantstande inruil van die Kaffers." [86])

Dit was teen die einde van 1835. Ondertussen werd ook nog enige verkenningstogte onderneem, in die rigting van Betsjoeanaland, wat die trekpad was van verskeie Engelse jagters en geweer-smokkelaars; sodat, toe Trichardt eindelik in Februarie 1836 hom deur die Vrystaat noordwaarts beweeg,[87]) die wêreld vorentoe vir hulle nie heeltemal onbekend was nie.

Aan Vaalrivier, naamlik op die punt waar Elandsspruit inloop, is die twee trekke toe weer bymekaar gekom,[88]) en begin April staan hulle digby mekaar teenoor Suikerbosrand.

Op hierdie punt eers sou hulle, na luid van sommige oorkondes, die besluit geneem het om, in plaas van na Natal, liewer verder noordwaarts te trek. Of hul het net so lank langs die Drakensberg-reeks opgetrek, om te soek na 'n plek waar hul sou kon oorgaan, Natal in, totdat hul uiteindelik tot die ontdekking kom dat hul veels te vér noord was.[89])

As Trichardt egter Natal-toe wou getrek het, dan sou hy dit kon gedaan 't deur Kafferland, met die weg wat die Uys-kommissie gevolg het. Van hulle had hy verneem hoe Natal reeds op 'n manier deur enige Engelse bewoon werd, en in plaas van toevallig, was dus hul beweging na die noorde, om in verbinding te kom met die Portugese, volkome doelbewus en voorbedag.[90]) Potgieter het hul enige maande later ook nie in Natal gaan soek nie, maar is reguit na Zoutpansberg gegaan.

---

[86]) J. de V. Roos, *Huisgenoot*, 24 Oktober 1930.

[87]) Vgl. verklaring in *Zuid-Afrikaan*, 6 September 1839.

[88]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid*.

[89]) Harris, *Wild Sports in S.A.*, bl. 289, en die *Berliner Missionsberichte*, Bylae II, Dagboek.

[90]) „Daarop heb ik gezeg," verklaar Trichardt aan die Portugese, na 'n opsomming van sy trek-redes, „dat ik na de *Portugese kuste* gaan zal." Sien bl. 305, 13 April 1838, Dagboek. Vgl. ook J. Boshof, *Zuid-Afrikaan*, 17 Augustus 1838. Dit was hul bedoeling om hulle ver in die binnelande neer te laat, in die nabyheid van Delagoabaai.

Op 'n dergelike wanbegrip berus die verklaring dat hulle einde Mei 1836 êrens aan die Nyl-rivier gestaan het.[91]) Deur die voortvlugtige Betsjoeanas ingelig oor die aanwesigheid van groot Matabele-krale reg voor hulle, langs Magaliesberg, waar teenswoordig Pretoria gebou is, het Trichardt en Van Rensburg hul trekke bymekaar gebring en is hulle van Vaalrivier af heeltemal ooswaarts weggeslinger om die Zoeloes te ontwyk en oor die Hoëveld langs aan Olifantsrivier te kom. Met versnelde pas is hulle vervolgens al langs Olifantsrivier af, ewe wes van die teenswoordige Middelburg verby, deur Trichardts-

---

[91]) *Het Ned. Zuidafr. Tijdschrift*, Deel XIII, 1836, kroniek Julie — Aug., waar meegedeel word hoe 'n Engelse smous, Robert Scoon, in Julie 1836 te Grahamstad teruggekeer van 'n „lange reis ten Oosten," Trichardt aangetref het „op 'n afstand van 6 uren rijdens van de oorsprong van de Vaalrivier, aan 'n grote rivier welke hun voortgang belet had, tussen het land van Moselekatse en Port Natal . . . . Zij hadden langs die rivier reeds 5 dagen gereisd zonder een plaats te vinden alwaar dezelve doorwaadbaar was. Scoon is van oordeel dat zij dezelve zonder vlot niet kunnen overtrekken. Hij had met die Boeren enige woorden gewisseld, doch deze waren zeer achterhoudend in hunne manieren, spraken met grote bitterheid omtrent de behandeling, door hen van het Engelse Goevernement ontvangen, en gaven hun vast voornemen te kennen om nimmer over de koloniese grensscheiding terug te komen. Zij hadden bij zich 30 wagens, grote kudden groot- of hoornvee, en vele paarden."

Uit Harris se beskrywing egter, wat blykbaar ook aan 'n persoonlike meedeling van Scoon ontleen is (bl. 188 en 289 aangehaal), blyk duidelik dat Scoon in aanraking gekom het enkel met 'n „exploring party" van Trichardt se trek onder sekere Bronkhorst (eintlik dus van Van Rensburg se trek), terwyl die rivier waaraan hulle gekampeer was 'n sy-rivier is van die Limpopo, nl. Olifantsrivier. Die verwarring (vgl. o.a. Theal, 1834—1854, bl. 93, en *Historical Sketches*, 1913, bl. 269), het ontstaan slegs deur 'n onnoukeurige lesing van Scoon se relaas in die *Z.A. Tijdschrift*: terwyl die rivier wat hy beskryf as só langsaam vloeiende dat hy nouliks die rigting van die stroom kon ontdek, waaraan hy Bronkhorst se verkenningsgeselskap ontmoet het, natuurlik Nylstroom was, moet hy sy informasie oor die eintlike trek slegs van dié mense ontvang het, want Trichardt was ure te perd daarvandaan verwyder aan die Olifantsrivier. Vandaar ook dat Scoon se opgaaf van die waens geag moet word verkeerd te wees. Trichardt tog, van wie die trek uit eweveel mense bestaan het as dié van Van Rensburg, had maar nege waens, en van Van Rensburg verseker Trichardt uitdruklik dat hulle ook net nege waens gehad het (sien bl. 305). Die aanduiding van hul staanplek in Mei 1836, soos dit voorkom op die kaart by Harris, is derhalwe ook onbetroubaar.

poort [92]) en verder af met die rivier, tot waar hy, oos van die teenswoordige Nylstroom, heeltemal in westelike rigting wegdraai, deur Drakensberg. Op dié wyse was hulle ongemerk heeltemal agter die Zoeloes gekom.[93])

Hulle is Strydpoort deur, en daarvandaan is Van Rensburg vooruit na die Soutpan (Zoutpansberg).

Trichardt nòg Van Rensburg het enige denkbeeld gehad van die afstand waarop hul toe nog verwyder was van die Afrikaanse ooskus; en terwyl Van Rensburg daarvoor was om sonder enige versuim verder deur te trek, het Trichardt gemeen dat 't beter was om te wag op die agterste mense onder Potgieter, van wie hy reeds wis dat hul in aantog was. Dit was 'n meningsverskil, soos met dergelike onderneminge sig meermale voordoen, en mens moet allermins gaan dink aan 'n onenigheid, soos 't dikwels voorgestel word, as rede vir die benaming Strydpoort. Trichardt ken die poort slegs as „die poort van Sekwatie." Daar bestaan niks om iets van dié aard te bevestig nie.[94]) Dit blyk egter dat Van Rensburg en sy mense van Strydpoort weer op die gewone wyse vooruit is; en dit was die laaste wat Trichardt van hulle gesien het. Hy het nog enige tyd daar versuim, om genl. Potgieter nie te vér vooruit te wees nie, en is toe langsaam op Van Rensburg se waspoor verder noordwaarts, langs Houtrivier af tot aan die Soutpan.

---

[92]) Trichardtspoort, Nr. 416, geleë aan Wilgerivier, digby Renosterkop, Middelburg-distrik. Vgl. Du Toit, *Geskiedenis van ons Land*, bl. 126, waar melding gemaak word van 'n boom aldaar, waarop die datum: 17 Maart 1837. Dit moet wees: 1836. Toe skrywer hiervan dit in 1900 gelees het, was die laaste paar syfers van die jaartal deur vergroeiing nouliks uit te maak.

[93]) Daar bestaan 'n familie-legende dat Trichardt Silkaats êrens op die Hoëveld besoek en van hom verlof verkry het om te trek; maar dit berus miskien op 'n vergissing ten aansien van Sopoeza, die Swazie-stamhoof, terwyl Silkaats in die tyd wat Trichardt hier was, nl. Mei 1836, te Mosega in Marico gewoon het. — *Missionary Herald*, Vol. XXXIII, bl. 37, 38.

[94]) Strydpoort, hul skeidingspunt, waaruit die „stryd" of rusie gewoonlik afgelei word, het sy naam gekry eers van genl. Potgieter se mense, na die ontsettende ramp wat die Van Rensburg-trek oorval het. Trichardt self noem die naam nooit, ken die poort nie eens by 'n besondere naam nie, anders dan „de poort bij Sekwatie," en lange tyd was dit ook bekend as Zebedelaspoort. Vgl. aantekening 1, bl. — *supra*.

Toe hulle dáar aankom, was Van Rensburg egter reeds weg, in oostelike rigting langs Zoutpansberg op, na die Klein-Spelonke; en een van die redes van sy vertrek was waarskynlik dieselfde onbekende siekte onder sy beeste, wat ook Trichardt by die Soutpan oorval en genoodsaak het om in dieselfde rigting, maar suid van die bergreeks, weg te trek.[95])

Trichardt is van die Soutpan af na Doringrivier, in die onmiddellike omgewing waarvan destyds gewoon het die Bawenda-stamhoof Ramabooya; en dáar is Potgieter einde Junie by hulle aangekom.

Van Rensburg se trek het net soos die ander bestaan uit nege waens, nege gesinne, tesame 49 blankes, naamlik Johannes van Rensburg met sy vrou en vier kinders; Sybrand Bronkhorst met vrou en ses kinders; Gysbert Bronkhorst met vrou en een kind; Jacobus de Wet en eggenote; Gysbert Bronkhorst jr. en eggenote; Frederik van Wyk met vrou en twee kinders; Hendrik Croucamp met vrou en drie kinders; Petrus Viljoen met vrou en ses kinders; Nicolaas Prinsloo [96]) met vrou en agt kinders; en Marthinus Prinsloo, 'n vrygesel.[97])

Gedurende die tweede helfte van Junie is Van Rensburg van die Soutpan af weg in oostelike rigting, suid van die Zoutpansberg-reeks af, totdat hy, ongeveer drie weke na sy vertrek vandaar, aan die Limpopo gekom het. Die trek is vervolgens langs die regter-oewer van die Limpopo af, tot kort bokant die samevloeiing met die Olifantsrivier. En hier werd hul, begin Julie, oorval deur 'n Zoeloekommando van Manukosie en op hul staanplek tussen die twee

---

[95]) Vgl. Eerste Dagboek, 21 September 1836, en Tweede, 24 Februarie 1838: „zag wij verscheide osse en beeste die siek was omtrent zoals de beeste aan de Soutpan is geweest . . . . die ziekte (heeft) ons tot twee à driemaal veel schade aangedaan."

[96]) Bygenaamd „Klaas Nieuwveld"; vgl. verklaring L. de Klerk, *Voortrekkermense II.*

[97]) Vgl. *Zuid-Afrikaan*, 6 September 1839. In die pers is later verskeie herdrukke daarvan verskyn, egter weens drukfoute seer onbetroubaar; o.a. in die *Oudtshoorn Ct.*, en *Natal Afrikaner.* Aan Sandrivier is een van Van Rensburg se mense op die jag verongeluk, en, volgens 'n Bawenda-verklaring aan J. H. Grobler in 1860 gedaan, begrawe op Bon Esperance 840. Die onbekende is van sy perd geval op 'n olifantjag en het sy nek gebreek.

riviere om die lewe gebring, na 'n wanhopige stryd wat die ganse nag deur geduur het tot die oggend, toe hul ammunisie uitgeput was en man, vrou en kind geval het onder dieselfde Zoeloe-asgaai wat sewe maande later ook die Natalse Voortrek tot staan sou bring.[98])

Oor die juiste plek waar die moord plaasgevind het, bestaan inmiddels heelwat verskil van opinie. Bostaande lokaliteit is dié wat Karel Trichardt aangee. Ander meen dat dit plaasgevind het by die samevloeiing van die Limvubu en die Limpopo, en hieroor is onder die bylae 'n hoogs interessante verhandeling te lese. Nog ander is van oordeel dat die tragedie voorgekom het by die samevloeiing van die Motale- en die Pafuri-rivier, maar in ieder geval suid van die Limpopo. Sekerheid kan vandag moeilik verkry word, maar dit is tog nie geheel uitgesluit nie. Enige jare gelede het mnr. Gert Bronkhorst my 'n handvol skottelgoedskerwe laat sien, wat hy opgeraap het naby 'n nog bestaande baobab-boom by die samevloeiing van die Motale- en die Pafuri-rivier. Die aanwesigheid van skottelgoedstukkies, yster, ens., sou 'n nadere ondersoek seker regverdig en meer belowend maak.

In Bylae IV werd inmiddels alle beskikbare gegewens byeengebring oor die vermoedelike of waarskynlike trek-koerse van die Van Rensburgs, en van Pretorius e.a., wat hulle later gevolg en toe weer teruggekeer het; en dié bylae kan met vertroue aanbeveel word in die algemene belangstelling, wyl dit ook ánder gegewens behels wat van heel veel waarde geag kan word.

Drie dae na Potgieter se aankoms by sy trek is Trichardt met sy seun Karel en drie van eersgenoemde se mense, wat familie by Van Rensburg se trek had, naamlik Bronkhorst, Robbertse en Swanepoel, te perd op Van Rensburg se trekspoor die Spelonke in.[99]) Hy het gevorder tot ongeveer drie uur te perd van die plek af waar die trek verongeluk het, en oornag daar in die stad van 'n Magwamba-

---

[98]) Vgl. die drietal afskrifte van Trichardt se briewe aan die Portugese in die Tweede Dagboek (bladsye 40, 58 en 81).

[99]) Vgl. verklaring C. Trichardt volgens kapt. Heinrich du Toit, *Onze Ct.*, 27 Julie 1896.

stamhoof. Hier sien hy 'n spieëlglas en verkyker by die naturelle, wat hulle herken as die eiendom van Van Rensburg, maar waarvan hom vertel word dat 't geruil is van Kaffers aan die anderkant van die Limpopo. Verder verneem hy van witmense wat anderkant die Limpopo deur die inlanders om die lewe gebring is. Hy trek vervolgens die Limpopo deur en kom by 'n ander Magwamba-stamhoof aan, wat hulle vriendelik ontvang en meedeel dat Van Rensburg se trek by hulle verby is.[100])

Inderdaad was hulle hier egter aangeland temidde van dieselfde Kaffers wat, tesame met die Zoeloes, verantwoordelik was vir Van Rensburg se moord! En toe een van hul metgeselle die volgende oggend vroeg opstaan, was hy verbaas om die omgewing vol Kaffers te sien; en hy luister toevallig 'n gesprek af van die kaptein met sy onderhoriges, dat 't die beste was om die blankes daar in hul stat ook van kant te maak, anders sou daar net meer van hulle kom om die dood van Van Rensburg te wreek.

'n Oomblik se beraadslaging was voldoende om Trichardt te laat besluit wat hulle te doen staan; en toe hulle kort daarop deur die kaptein gevra werd of hulle van plan was om verder agter Van Rensburg aan te gaan of daar om te draai, terwyl hul hom tog nie meer sou inhaal nie, antwoord Trichardt ewe bedaard:

„Ja, ons moet hom opsoek, maar nie vandag nie. Ons wil eers terugkeer om ons waens en vee aan te haal tot hier by jou; hier sal ons dit laat staan, en dan sal ons die man gaan soek."

„En wanneer sal jy dan weer hier wees?" vra die Magwamba.

„Oormôre," was die antwoord.

Trichardt had die roofsugtige Kaffer uitoorlê, en deur sy teenwoordigheid van gees van hul vyf die lewe gered. Hul kry padwysers terug na Zoutpansberg — en dit was laaste sien van Trichardt!

---

[100]) Hier word die verhaal gevolg wat te vinde is in Bylae II, by die Dagboek. Daar word die betreffende 'n Mathleka-stam genoem, wat egter dieselfde is as die Magwamba.

Die 18e Augustus d.a.v., slegs twee dae na Trichardt se terugkeer, is Jan Pretorius, Gert Scheepers, Hendrik Botha en Izaak Albach met hul hele trek op Van Rensburg se spoor die Spelonke in. Volgens 'n meedeling van Karel Trichardt het hierdie mense oorspronklik ook tot die Van Rensburg-trek behoort.[101]) Hulle het blykbaar gemeen dat die terugvinding van enkele voorwerpe wat behoort het aan mense van Van Rensburg se trek, nog geen bewys lewer van hul dood nie; [102]) en dat 'n groter geselskap as Trichardt se verkenning in staat sou wees om die inboorlinge meer ontsag in te boesem en veilig deur te kom. Pretorius is deurgedring, dertig skofte in oostelike rigting, tot by 'n Magwamba-stamhoof met die naam Sagana, tussen die Limpopo en die Olifantsrivier woonagtig, waar hul meegedeel werd hoe Van Rensburg se mense „almal vermoor is, op ou Hans van Rensburg na, wat uit sou wees met 'n perd." [103]) Sagana het voorgegee dat die moord gepleeg was deur 'n ánder stam; maar Pretorius is van hom af weg met die afskuwelike gedagte dat hy in Sagana se strooihuis die gehuil verneem het van blanke kinders, en ook nog ander aanwysinge aangetref het wat hom laat dink dat die moord dáar in die omgewing gepleeg was.

Na Pretorius se terugkeer in Zoutpansberg, Februarie d.a.v., praat ook Trichardt nog van die Van Rensburgs as die „voorste" mense, waaruit dus blyk dat hulle, die twee togte nieteenstaande, nog nie die oortuiging erlang had dat die trek heeltemal verongeluk was nie.[104]) In oorleg met die bevriende Bawenda werd toe Kaffers uitgestuur om nadere inligting in te win; en in Maart is hulle teruggekeer in Zoutpansberg met 'n berig wat die ontsettende waarheid eindelik openbaar. Sagana laat hulle naamlik weet dat die moord gepleeg werd deur „Blootkaffers" (Zoeloes), en dat die waens

---

[101]) Roos, *Huisgenoot*, 24 Oktober 1930.

[102]) Met kwalik verhole leedvermaak merk ook Trichardt later teen Pretorius op „dat 't goed is wat die mense weggegee 't, of verruil het vir iets gerings!" — *Dagboek*, 29 en 30 Mei 1837.

[103]) Vgl. brief van Pretorius aan Trichardt, *Tweede Dagboek*, 25 Januarie 1837.

[104]) Vgl. *Dagboek*, 28 Februarie 1837.

met die goed van die mense daarop toe nog daar staan, nie vér van sy stat af nie. Die Zoeloes sou die trek in die nag aangeval het, en nadat Van Rensburg en sy mense die aanvalle weerstaan had tot die volgende oggend, is hulle ammunisie opgeraak en werd hul deur die vierde aanval oorweldig. 'n Induna van Sagana, wat hy meegestuur had om die berig oor te bring, gee voor dat hy bevrees is om Trichardt te sien, en laasgenoemde vat dáaruit, soos later blyk heeltemal tereg, die argwaan op dat die Magwamba ook nie onskuldig was aan die daad nie. 'n Latere verhoor van die afgevaardigdes bring egter nie veel meer aan die lig nie, behalwe dat Sagana Van Rensburg sou gewaarsku het om op sy hoede te wees, wyl hul 'n kommando Blootkaffers in die omgewing gesien had. Aan die Limpopo sou hul seekoeie geskiet 't, en werd hul andermaal gewaarsku om daar te bly en nie verder te trek nie; maar Van Rensburg het die wild aan die Magwambas gegee en is verder gegaan. Dié nag het die Magwambas skote gehoor, tot so teen die dag, toe hul kruit opgeraak het. Daar was niemand uitgekom nie, en die waens sou toe ook nog net so onaangeroer daar staan.

Na alle waarskynlikheid was hierdie laaste meedeling bedoel as 'n strik vir Trichardt, want hoewel na die tyd Kaffers uitgestuur werd om die geweers van die mense te haal, is hulle nooit teruggekom nie, en hy besluit dan ook wyselik om sig nie daaraan te waag nie.

Die plek waar, volgens die Magwamba, die waens van Van Rensburg se trek gestaan het, was maar ses dae te voet oos van Zoutpansberg, en die 30e Mei is vyf van die Bawenda met drie Magwambas (Knopneuse) by Trichardt terug, sonder nogtans 'n enkele geweer mee te bring. Daarenteen had hul as bewys van die moord meegebring dieselfde spieël wat Trichardt reeds onder hulle gesien had, 'n lyfgespe, 'n verslete vuurslag en die verkyker van Van Rensburg.

Trichardt skyn tans vir meer as diplomatieke doeleindes aan te neem dat die naturelle hom met allerlei „blauwe blommetjes" voorkom, en hy weier om genoemde voorwerpe te aanvaar as bewys van die moord, wat trouens Pretorius en die ander vroeër reeds gedaan had. Aan die Knopneuse verklaar hy „dat dit goed is wat

die mense weggegee of verruil het vir iets gerings," en om krag by te sit aan sy opvatting, gee hy hulle die voorwerpe terug.[105])

In Augustus 1837 kom Gabriël Buys uit Lourenço Marques terug en bevestig uit berigte wat hy van die Magwambas ingewin het, die moord op Van Rensburg se trek, wat nie plaasgevind 't dan nadat talryke van die aanvallers in die sand gebyt had nie.[106]) In Lourenço Marques verneem hy egter hoe Sagana medepligtig was aan die daad. Uit 'n latere aanmerking van Trichardt blyk dat hy heeltemal onder die indruk verkeer dat Sagana se Knopneuse mede skuldig is aan die moord.[107])

Twaalf jaar na die gebeurtenis, naamlik in Mei 1848, is uit Ohrigstad 'n ekspedisie te perd gegaan met die doel om 'n trekpad te soek na Jambana (Inhambane), bestaande uit David Joubert, S. W. Burger, David Joubert jr. en Doors Buys. Drie uur te perd wes van die Limpopo het hul in aanraking gekom met 'n Abagaza-(Zoeloe) kaptein, Umzamaan, wat verklaar dat sy vader aanvoerder was van die Zoeloe-impi wat die trek uitgemoor het. Van Rensburg was eers by 'n Magwamba-hoofman, Malitel, aangekom; en nadat hy daar enige dae versuim had aan die Limpopo, werd hy onverwags deur die Zoeloes aangeval. Die teenstand was egter van dié aard dat die Zoeloes uiteindelik genoodsaak werd om 'n lis te gebruik, waardeur die verdedigers van die laer van mekaar afgeskei werd. Die waens het naamlik uitmekaar gestaan, net soos gewoonlik uitgespan word, en nie in 'n laer nie; en nadat hulle verskeie vergeefse aanvalle daarop beproef had, het hul die mense hul beeste bymekaar gekeer en tussen die waens ingedryf; dáaragter het die Zoeloes ingesluip en op dié wyse die mense klompiesgewys geïsoleer en afgemaak. Ongeveer dertig Zoeloes het daar die lewe gelaat, en die aanvoerder het jarelank 'n wond aan sy been gedra. Die lyke werd op die waens gewerp en alles aan brand gesteek. Tydens die besoek

---

[105]) Vgl. *Dagboek*, 29 en 30 Mei 1837. Deur genoemde gedragslyn sou die inboorlinge tewens onder die indruk gebring word dat daar geen verdenking teen hulle bestaan nie.

[106]) Vgl. *Dagboek*, 6 Augustus 1837.

[107]) Vgl. *Dagboek*, 3 September 1837.

van die ekspedisie het daar nog van die wabande op die plek gelê, wat nie so geredelik versmee kon word deur die inboorlinge nie.

Twee geweers werd aan hulle uitgelewer; op die kolf van die een was die naam J. H. J. van Rensburg met ivoor ingelê en op dié van die ander die naam N. Prinsloo. Die geweers werd na hul terugkeer te Ohrigstad aan die Regering oorhandig, en ingevolge Uitvoerende Raadsbesluit naderhand teruggegee aan verwante. Die kommissie het die indruk behou dat niemand dit met die lewe daar afgebring het nie.[108])

Soos ewenwel lig te begrype is, het die geheimsinnigheid waarin die lot van die ongelukkige trek gehul was, lange tyd die belangstelling gaande gehou; veral die meedeling van Pretorius dat hy kinders hoor huil het in Sagana se strooihuise, wat die „agterste mense" mondeling bereik het deur die oorlewende van Trichardt se trek, het aanleiding gegee tot die vermoede dat enkele die slagting oorleef het. In die vyftiger jare is ander mense op die plek gewees, en van hulle is die verklaring dat die moord plaasgevind 't in die onmiddellike nabyheid van 'n reuse-kremetartboom (baobab) tussen die twee strome, digby die Limpopo, en hoe inboorlinge hul toe nog by 'n boom 'n sloot gewys het, wat gedurende die verskriklike nag gegraaf werd deur sommige van die mense.[109])

In September 1867, dus dertig jaar na die moord, werd van regeringsweë bekendgemaak 'n brief van die landdros van Lydenburg, d.d. 21 Augustus, waarin 'n oproep om hulp vir die opvoeding van 'n „witmens wat, volgens opgawe van die Kaffers, sedert sy tweede jaar eers onder die Knopneuse en later onder die Kaalkaffers tereggekom het. Sy Kaffernaam was Sjaka, en volgens Kaffer-verklarings moes hy een van die oorlewendes wees van die Van Rensburg-trek. 'n Oorlamse meid was met hom uitgevlug." Umswaas, die Swazie-

---

[108]) Verklaring Schalk Willem Burger, sr., van Driekop, Dalmanutha, *Voortrekkermense IV*. Vgl. verklaring L. C. de Klerk, *Voortrekkermense I.*

[109]) Verklaring Christoffel Gerhardus Snyman, van Rietvlei, Krugersdorp. Dis m.i. waarskynlik dat een en ander op die plek waar die moord plaasgevind het nog nader kan toegelig word, as nl. mense wat goed bekend is met die veld, by die ondersoek wou help.

kaptein, had altoos vir hom laat sorg; hy had toe 'n vrou en twee kinders; hy sowel as hulle „lyk in hul doen en late geheel op Kaal-kaffers, maar hul uiterlik is dié van witmense: blonde hare en lig-grys oë." Hulle werd oorhandig aan 'n Duitse sendeling, eerw. Nachtigal.[110])

Aan die vermoede egter dat hul nakomelinge kon wees van blankes, werd 'n einde gemaak deur die ondersoek en verklaring van landdros W. H. Neethling: „Hulle is geen Europeane of Kaukasiërs nie, maar albino's van neger-ras. 'n Derde kind werd te Lydenburg gebore. Die man was op leeftyd, maar die vrou skat ek tussen die 27 en 28 jaar. Toe die gerug versprei werd van die teruggevonde blankes, het ek my gehaas om hul self te sien, en bevind dat hul albino's was — seer blank, maar van neger-tipe, met die onontwikkelde neus-been en kroes hare. Hulle is van Kosibaai afkomstig en werd weer daarheen teruggestuur. Hulle werd van staatsweë gehaal op gerugte." [111])

Dit het ewenwel nog geen einde gemaak aan die hoop en vrees van nabestaandes e.a. nie. In 1898 werd uit Humpata 'n verklaring rugbaar hoe êrens in Midde-Afrika 'n klompie mense aangetref werd deur Boere-jagters uit Angola, wat afstammelinge moes wees van mense wat die moord in 1836 ontloop het.[112])

En selfs onlangs nog werd aan die ou gerug uit Angola nuwe lewe ingeblaas deur 'n meedeling dat in die binnelande van Afrika enige duisende Afrikaners rondswerf, wat op die ossewaens gebore

---

[110]) *Staatscourant*, 4 September 1867, Nr. 215, bl. 1.

[111]) Pres. F. W. Reitz, *Volkstem*, 16 September 1910.

[112]) *Die Voortrekker*, Krugersdorp (destyds onder redaksie van genl. Ben Viljoen, van wie 'n verwant, Petrus Viljoen, tot die trek behoort het; en oorgeneem deur die *Express*, Bloemfontein): „Door vk. Visser is uit Humpata bericht ontvangen, dat enige Boeren van Mossamedes de Van Rensburg-trekkers gevonden hebben. Deze Boeren gingen enige honderde mijlen ver van Humpata het land bezien, en tot hun verbazing kwamen zij op blanken uit. Het gevolg van hun onbeschaafde omgeving is, dat de trekkers bijkans geen taal meer hebben dan 'n verbastering van Afrikaans met Kaffers, dat zij spreken. Ook gaan zij gekleed in wildsvellen; huisraad, enz., zijn bijkans niet bij hen te vinden, en zij pikken hunne landen om met door hen gemaakte pikken."

is en grootgeword het en so langsamerhand 'n taal praat wat verband hou tussen Hollands, Portugees en Engels.[113])

Met die oog egter op die inligtinge van Trichardt, wat hier tans openbaar gemaak word, en die bevestigende verklarings van Burger, Karel Trichardt en Snyman, kan daar geen redelike twyfel meer bestaan nie dat die ongelukkige trek begin Julie 1836, digby die samevloeiing van die Limpopo- en die Olifants- of Pafuririviere, tot die laaste een om die lewe gebring werd deur 'n Zoeloe-impi van Manukosi, met behulp van die Magwambas.

Dat daar intussen in Midde-Afrika, in die Kongo-gebied en in die noordelike gedeelte van Barotseland (die teenswoordige N.W. Rhodesië) 'n aansienlike, seer verspreide aantal blanke nomade woon, van wie die voorouers uit Hollandssprekende Afrikaners stam, skyn bowe twyfel verhewe te wees. Maar dié mense is as indiwidue of in heel kleine groepies ongemerk uit die suide opgetrek, en nie vóor die late veertiger jare nie.[114])

IV.

12. *Transvaalse Periode.*

Trichardt se trek het aanvanklik bestaan enkel uit dié van homself en sy kinders, met hul onderwyser, Daniel Pfeffer. Die Van Aardts, De Langes, Van der Merwe en Van Dyk, wat hul 'n tydlank oor die koloniale grens in sy nabyheid opgehou het, is na alle waarskynlikheid met die uitbreek van die Kafferoorlog weer binne die Kolonie teruggekeer.[115]) Aan Grootrivier egter is Trichardt se

---

[113]) *Die Brandwag*, 1 Januarie 1916.

[114]) Aan my is ten minste geen Sentraal-Afrika-reisiger vóór 1870 bekend wat gewag maak van die aanwesigheid van blankes nie.

[115]) Cory, Deel II, bl. 462. — D.d. September 1835 werd daartoe van regeringsweë 'n oproep gedaan; maar in November 1834 werd al uit naam van 'n aantal „Dutch farmers" uit dieselfde omgewing, nl. die Butterworth-sendingstasie, deur 'n sendeling verneem of hulle wel ongestraf binne die grense mog terugkeer, terwyl hulle onder die indruk was dat niks minder as deportasie hulle wag nie.

trek versterk deur Nicolaas Prinsloo — wat sig later weer vervoeg het by die Van Rensburgs — Jan Pretorius, Hendrik Botha, Gert Scheepers en Izaak Albach,[116]) en nog later, miskien aan Vaalrivier eers, het Hans Strydom, wat eintlik behoort het tot Van Rensburg se trek, hom ook by Trichardt vervoeg.

Vir die orige is die samestelling van die trek eienaardig, selfs sonderling te noem. Ofskoon die outeur van die Dagboek van ál sy manlike reisgenote as „oud" gewaag, met uitsondering van Pretorius, soms ook wel in skerts, waar hy Albach b.v. aandui as 'n „oud en afgeleefde man," was inderdaad alleen die ou onderwyser, Daniel Pfeffer, 'n bejaarde man, wat in sy 78e jaar in Lourenço Marques oorlede is. Botha, by voorbeeld, was nog maar 39 jaar oud toe hy dood is in Delagoabaai.[117]) Naas Carolus was Botha eintlik die wamaker van die trek, van wie mens origens geen ander indruk behou as dat hy, in vergelyking met die ander — wat intussen geen van alle eintlik as skuts uitgeblink het nie — maar 'n swak of ongelukkige wildskut moes gewees 't, met wie Trichardt onophoudelik die draad steek. Jan Pretorius was ook nog 'n betreklik jonge man, maar miskien van meer gesete hoedanigheid as enige van die ander, iemand buitendien van korselige aard, wat in die twee jaar van Trichardt se aantekeninge driemaal dreig om „sy eie koers" in te slaan. Gert Scheepers is oorlede op die tog agter Van Rensburg aan. Strydom is 'n ongeletterde van die bywoner-tipe, van wie die vrou in Zoutpansberg oorlede is.

En eindelik was daar Izaak Albach, wat die „uitlander"-element verskaf het, iemand waarskynlik van die Frans-Duitse grens, wat egter in Napoleon se leërs gedien en homself voorgedaan het as Fransman. Met sy baster-familie het hy 'n faktor in die trek gebring wat onophoudelik aanleiding gee tot onderlinge onaangenaamheid, nieteenstaande sy meid en hul vier kinders hul, as gevolg van 'n stilswygende ooreenkoms, heeltemal eenkant hou. Karel Trichardt vertel dat Albach drie dogters by 'n bastermeid had, maar op die trek weer

[116]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*
[117]) Vgl. egter aantekening op bl. 320, *Dagboek*.

met 'n blanke vrou getroud was. Hulle veroorsaak egter krakele nie alleen onder die blankes nie, maar word ook verantwoordelik gehou daarvoor dat Albach sy Boesmans hardhandig behandel. Wanneer dit nodig is om hulle bepaaldelik aan te dui, dan doen Trichardt dit as „Albach se basters," en in sy opgaaf aan die Portugese word hul afgeskei van die Kristene en onderaan die „vier basterd kinders van Albach" genoem, terwyl die vader self dit weleens oor sy „volk" het, wanneer hy hulle bedoel. Ofskoon daar derhalwe selfs onder die beswaarlike omstandighede van die trek, waarop mense teen wil en dank in mekaar se geselskap gewerp word, 'n soort van maatskaplike ostrasisme gehandhaaf werd, en daardeur die weldadige afkeuring te kenne gegee word wat gesonde witmense altyd vir so 'n onnatuurlike vermaagskapping moet voel, het dit nogtans nie belet dat hul aanwesigheid en status meermale oorsaak is van minder stigtelike tonele nie. Vir Trichardt, wat nogal van 'n grappie gehou het, moes Albach sowat die rol van hofnar vervul, en sy eienaardige spreekwyse word herhaaldelik in die Dagboek nageboots.

Die merkwaardigste figuur onder die ouere vroue van die trek is die weduwee Antje Scheepers, wat na die dood van haar man te sorg had vir 'n negetal kinders, asook vir haar wa en vee, sonder die beskikking te hê oor enige skepsels. Die manne bewaar deurgaans 'n weldadige ridderlikheid jeens haar; maar dit blyk ook hoe sy vir die orige self heeltemal goed in staat is om die tug te handhaaf nie alleen nie, maar ook ander nog te help en haar kinders op skool te hou. Sy was 't wat die Pretorius-trek in die Laeveld van 'n wisse ramp gered 't, toe sy heimelik 'n Boesmanmeidjie met 'n brief aan Trichardt teruggestuur het om hulp te vra.[118]) En toe later op Drakensberg die manne van die trek reeds daaraan wanhoop om 'n weg te vind en beraadslaag oor die moontlikheid om hul waens maar in die steek te laat, was 't weer sy wat, tesame met enige ander vroue — Breggie Pretorius met Martha en Cornelia Trichardt — 'n begaanbare pad ontdek het. Sy is een van die weinige volwassenes gewees wat die dodelike moeras-koors van Delagoabaai getrotseer het en in Natal teruggekeer is.

---

[118]) Vgl. *Eerste Dagboek*, 13 Desember 1836, en verklaring C. Trichardt.

Daniel Pfeffer se leerlinge het bestaan uit 21 kinders onder die 16 jaar, maar sy lesse werd af en toe ook bygewoon deur meer bejaardes soos Breggie Pretorius, Jan se wederhelf, wat self twee kinders in die skool had, Hendrina Botha e.a.

Bowe die skoolgaande leeftyd was daar 'n element van jonger mense, soos Piet Trichardt, Cornelis Scheepers, Willem Strydom, Hendrina Botha, Hannie Scheepers, Saartjie Strydom e.a.

Danster, Adonis, Renosterarm, Gert (Boesman), Katos, Keiser, Windvoël, April, Poemlana en Ou-Jong is die name van veewagters en ander bediendes.

Die 31e Julie 1836 teken Trichardt in sy Eerste Dagboek met potlood aan:

„Van Matebies kraal getrokken, 5½ uur terug, tot een valei."

Dit is die eerste notisie wat in die Dagboek oorgebly het; dáarmee vang die gereelde aantekeninge aan, wat amper twee jaar lank volgehou werd. Hy was hier — soos 't my wil voorkom by 'n nie alte volledige terrein-kennis — op sy terugweg van die Limpopo af, waar hy ternouernood aan dieselfde lot as die Van Rensburgs ontkom het, na sy eie trek aan Doringrivier, en dus êrens in die Groot Spelonke. Vermoedelik had hy die Magwamba-gidse hier nog by hom, en was die terugtog 'n beweging om hulle kwyt te raak vóordat hy in die onmiddellike nabyheid sou kom van stamme wat weet waar sy trek staan. Hy is suidwaarts, tot weer aan Olifantsrivier, en die 16e Augustus d.a.v. was hy weer by sy trek terug.

Tegelyk met Trichardt se vertrek na die ooste, was Potgieter met Charl Cilliers e.a. van sy geselskap wes van Zandrivierspoort òm Zoutpansberg gegaan, met hul twee perdewaens, en deur die Limpopo, tot ongeveer 80 myl noord daarvandaan, nie vér van die Zimbabwebouvalle af nie. Dáar het hul 'n Portugese handelstasie aangetref en kon Potgieter sig, met die oog op 'n nedersetting aan Zoutpansberg, vergewis van die moontlikheid om 'n blywende verbinding met die

Ooskus daar te stel.[119]) Die dag na Trichardt se terugkeer, nl die 17e Augustus, is Potgieter en sy mense suidwaarts terug, na die trekke wat hul aan Zandrivier in die huidige Vrystaat agtergelaat 't.

Die twee voormanne hul afspraak met mekaar was dat Trichardt in Zoutpansberg die koms van die ander trekke sou afwag, en inmiddels sou probeer om sekerheid te erlang aangaande die Van Rensburgs, wat, soos hulle gemeen het, miskien reeds langs die Ooskus aangekom was.[120])

Hulle sou mekaar egter nie weer sien nie. Toe Potgieter aan Vaalrivier terugkom, werd hul daar verskrik deur Silkaats se eerste moorde onder die voorste mense van sy trek. Daarop is gevolg die slag by Vegkop en die eerste kommando's teen Silkaats in Januarie en November 1837. En toe Potgieter in die begin van 1838 weer daaraan kon dink om met Trichardt in verbinding te kom, werd sy hulp ingeroep om die Zoeloe-moorde aan Bloukrans en Boesmanrivier in Natal te help bestraf. Twee dae na die ongelukkige slag van Italenie, naamlik op 13 April, toe Potgieter en Uys hul mense ontmoedig en uitgeput terugkeer in Maritz se laers aan die Klein-Tugela, begroet Trichardt die Portugese in Lourenço Marques.

Trichardt se trekplanne het gedurende meer dan 'n jaar lank noue verband gehou met dié van die „agterste mense," in sover as daarmee verstaan word die trek van Potgieter, want met hom was Trichardt dit blykbaar eens oor die wenslikheid van 'n nedersetting vér buitekant die Engelse grense en 'n handelsverbinding met die Ooskus. Lank na Potgieter se vertrek, naamlik in Februarie 1837, toe Jan Pretorius van sy vrugtelose tog agter Van Rensburg aan weer by hom terugkeer, spreek Trichardt nog van die „agterste" en „voorste" mense in 'n begeerte om in hul eie beweging die kontak met die ander nie te verloor nie. En eers nadat hy meer dan 'n jaar lank vergeefs in Zoutpansberg gewag het op tyding van die een of ander kant, besluit hy eindelik om koers te vat na Delagoa-

[119]) Vgl. Bronkhorst se verhaal, Bylae III. Potgieter het uiteindelik, na sy ontruiming van Ohrigstad, ook uitvoering gegee aan die denkbeeld, in Schoemansdal 'n welvarende nedersetting gestig, en daar is hy ook in 1853 begrawe.

[120]) Verklaring J. J. C. Potgieter, *Voortrekkermense III.*

baai. Vóor Mei 1837, toe hom naamlik deur 'n Magwamba-smous, Waai-Waai, die aanbod gedaan werd om handelsvoorrade uit Delagoabaai te haal, het hy nog nie daaraan gedag om self soheentoe te trek nie. Hy had toe meer sekerheid erlang nopens die lot van die Van Rensburgs, en d.d. 11 Mei skryf hy aan die Portugese:

„Nu verstaan (wij) van de natie aan de grote Rivier, dat de mensen alle vermoord ben door een natie die men Blootkaffers noemt. En (daar ik) nu groot gevaar ziet om bij Ued. te kunne komen, (en) daar (terwijl) wij groot gebrek lij aan klerasie goedere en ammunisie, om ons te verdedigen tegen zulke aanslagen, nu is ons verzoek," ens.

Die dag na Potgieter se vertrek verlaat Jan Pretorius, Hendrik Botha, Gert Scheepers en Izaak Albach hom met hul families, waens en vee, sodat Trichardt toe heeltemal alleen in Zoutpansberg agterbly, naamlik Louis en Carolus Trichardt, met Hans Strydom en hulle families, en die bejaarde Daniel Pfeffer. Dié verswakking van hul toestand het aan die Bawenda die geleentheid verskaf waarop hul miskien lankal gewag het, en kort nadat die ander weg was, val Ramabooya hul klein laer gedurende die nag aan. Deur hul eie Kaffers van die moontlikheid daarvan ingelig, was die paar manne ewenwel in staat om die aanval met aansienlike verliese van die vyand af te slaan, en werd 't hulle eers naderhand duidelik hoe daar onder hulle aanvallers twee Zoeloes van Manukosie hul bevind het, sodat na alle waarskynlikheid die Bawenda deur die Abagaza daartoe aangehits was.[121])

Enkele dae na die aanval verlaat Trichardt die omgewing van Ramabooya aan Doringrivier, waar hul tot hiertoe gestaan het, en trek in westelike rigting na die vlakte, om te gaan staan aan die dusgenoemde Brakspruit, in die omgewing van die teenswoordige spoorwegstasie. En hier het Trichardt hom ingerig op 'n lang verblyf, blykbaar om te wag op die koms van Potgieter.

In Desember d.a.v. egter vat Rasethau, 'n broer van Ramabooya, wat blykbaar steeds die vriend gebly het van die blankes, die plan

---

[121]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*, op cit., bl. liii.

op om sy broer onskadelik te maak; en mens is weinig verwonder om die paar blankes met die Buyse te sien deelneem aan 'n maatreël wat hulle sou bevry van 'n voortdurende bedreiging, soos Trichardt dit getrou uiteensit.[122]) — „Die gevegt (wat plaasgevind 't onder aan Doringrivier) geeft groot gerugt maar weinig wol. Inplaats dat, zoals ik dag, van weerzijden geen man zoude overblijven — wat mij niet schelen kon — was er twee gesneuveld." Ramabooya was egter opgeruim, en daarna kon die blankes hul aan meer vreedsame werksaamhede wy.

Hul had geen tente nie, en daarom moes daar, ook met die oog op die naderende somer-maande, tydelike hartbeeshuisies opgerig word. 'n Eerste en tydeliker gedaante van beskutting was die skerm, wat aangebring werd op 'n plek waar hul slegs enige dae staan, en bedoel was om wind en reën af te keer van die vuurmaak- of slaapplek. Meestal word 't halfmaansgewyse vervaardig met enige stake in die grond, waarteen gras aangedek word.

'n Meer blywende vorm was die hartbeeshuis, soos die Trichardts aan Caledonrivier, die Brakspruit, die Rietvlei en later ook weer langs Doringrivier opgerig 't. Die huis werd eers op 'n daartoe uitgekose plek „afgeteken," d.i. die grondplan neergelê, die hoek- en ander gate vir die pale afgesteek in die vorm van 'n langwerpige vierkant. As die pale ingeplant is, kom daar 'n hoekdak-timmerasie op, terwyl die gewels soms s.g. „wolwe-ente" kry, d.i. van die hoeke af skuins teen die nok uitloop en deel uitmaak van die dak; meestal word 't egter soos die gewone gewel regop onder die dak gedek. Die openinge tussen die pale word met latte opgevul, soms ook met klei of riet, soos in hierdie geval, waar hul naby 'n groot rietvlei staan, en vervolgens met klei dig gepleister.

'n Derde vorm van woningbou tydens die trek was die rondawel, waarvan later een opgerig werd langs Doringrivier. Dit is die bekende sirkelvormige huis met ronde dak.

Hier sowel as langs die Rietvlei later, en ook aan Doringrivier, werd dadelik 'n afsonderlike „skoolhuis" opgerig vir die oue Pfeffer

---

[122]) *Eerste Dagboek*, 19 Desember 1836.

se troepie; asook 'n smidswinkel, waarin onophoudelik „gekalevater" werd aan een of ander, maar meestal aan die wielbande en wawiele.

Terwyl hul aan die Brakspruit staan, werd lank en yweriglik gewerk aan die uithaal van 'n watervoor, uit die later also genoemde Dorpsrivier, met die oog op die aanleg van landerye, terwyl hul ook op die berg, aan die noordekant van die vlei, gesaai en geplant het.

Begin Oktober werd alhier die Trichardt-gesin vermeerder met tweeling-seuns, wat egter kort daarop oorlede is; en twee gedroste — of soos die outeur dit eienaardig sê, „geskappeerde" — meide, Doortjie en Feitjie, werd deur 'n leeu verskeur.

Pretorius en die ander is in oostelike rigting die Klein Spelonke af, en dáarvandaan nog dertig skofte verder, wat ook hulle êrens in die nabyheid van die Limpopo moes gebring 't, as hulle dié rivier naamlik nie oorgegaan het nie. Die jaargety was egter ongunstig, en vóordat hul sig nog eintlik kon oortuig van die lot van die „voorste mense," oorval die koors hulle en die tsetse-vlieë rig sware verwoesting aan onder hulle trekdiere, sodat hul naderhand nouliks nog verder kon. „Die manne was te beskaam om hul nood kenbaar te maak en Trichardt om hulp te vra, dewyl hy hul ernstig gewaarsku had om nie te trek nie," verklaar Carolus Trichardt; en toe dit blyk dat hul naderhand nie meer voor- of agteruit kon vorder nie, stuur die vrou van Gert Scheepers heimelik haar Boesmanmeidjie met 'n brief terug aan Trichardt, om hul beklaenswaardige toestand aan hom bekend te maak en om hulp te vra. Ondertussen moet hul, nog vóor die afsending van die meid, tot die besluit gekom 't dat 't nie sou gaan om verder te trek nie, en was hul weer langsaam aan terugsukkel na Zoutpansberg. Toe die tyding Trichardt bereik, het hy hul enige Kaffers van die Bawenda toegestuur om hul te help, en later ook 'n paar spanne osse.[123])

Die 1e Maart 1837 was hul weer herenig, met uitsondering van Gert Scheepers, wat met hul terugkeer in die Laeveld aan die koors

---

[123]) Vgl. 13 Januarie, *Eerste Dagboek*, en 25 Januarie 1837, eerste aantekening in *Tweede Dagboek*. Die Kaffers was toe alweer terug met die aangeh. brief van Pretorius en 'n versoek om osse.

dood is. Hul trek toe gesamentlik na 'n lap dorings aan die Rietvlei geleë, ongeveer 'n kwartier onderkant die Brakspruit, waar die Trichardts tot hiertoe gestaan het. Dit is derhalwe 'n punt aan die teenswoordige Dorpsrivier, kort onderkant die huidige Louis Trichardt, na alle waarskynlikheid egter tussen die Berg en die rivier, omdat hul later, toe hul na Doringrivier versit, oor die rivier moes gaan.[124]) Ook hier word weer nuwe hartbeeshuisies gebou en 'n skoollokaal opgerig, terwyl blykbaar almal nog 'n afwagtende houding bewaar.

Onderwyl kry Trichardt geleentheid met teruggaande Magwambas na Lourenço Marques; en hy skryf d.d. 7 Maart 'n brief aan die Portugese, blykbaar enkel met die oog op handelsbetrekkinge, aangesien hul toe reeds groot gebrek ly aan allerlei klerasie-goed. Die 10e April werd 'n tweede dergelike brief afgestuur, miskien vir die geval dat die eerste nie afgelewer werd nie; en die 11e Mei, toe daar meer van die Magwamba-smouse uit Delagoabaai by hulle uitgekom het, en één van hulle sig bereid verklaar om die pad na Delagoabaai te wys, bied Gabriël Buys aan om te gaan, en werd Trichardt se derde brief — van dieselfde inhoud as die beide eerstes — afgestuur. Dit was die eerste winter wat hul hier deurbring, en die gewoonte van die Magwambas was om gedurende dié jaargety van die kus af oor die Laeveld hierheen te trek met hul ruilware, sodat die agtereenvolgende briewe van Trichardt geen verwondering hoef te wek nie.

Hier aan die Rietvlei is die 12e Maart een van die kinders van die weduwee Scheepers, wat in die Laeveld die koors gekry het, daaraan dood, en die 21e April ook die eggenote van Hans Strydom. Met die intree van die winter het hul vee begin ly en moes hul uitsien na geskikter weiveld. D.d. 31 Mei sien mens hulle dan ook wegtrek van die Rietvlei af, die rivier deur na die vlakte toe; en begin Junie gaan hul weer êrens aan Doringrivier staan, by 'n fontein ongeveer waar teenswoordig die wapad deurgaan. Ook hier word opnuut huisies gebou en 'n groter skoolvertrek vir ou Daniel se leer-

[124]) Vgl. *Tweede Dagboek*, 31 Mei 1837.

linge opgerig, sodat dié kinders wat aan die Rietvlei weens gebrek aan plaasruimte nie kon skoolgaan nie, ook opgeneem word. Niemand dink nog aan wegtrek nie.

Hoewel hul moeite het met die vee, gaan hier enige maande rustig verby aan Doringrivier. Terwyl die laertjie onder aan die rivier bly staan, verlê hul die vee boontoe, waar die grillige kronkelinge van Doringrivier en die diep holtes uitstekende weiveld verskaf.

By die laer word onophoudelik in die smidswinkel gewerk, veral aan die kort of ook wel rek van wabande, die maak van nawe en speke of gereedskap, en dit blyk dat hulle in staat is, hoe gebrekkig ook die werktuie, om 'n wawiel „van die grond af" klaar te maak. Daar word gelooi en rieme gebrei, en die vroue brand eers as om loog te kook en maak dan seep met die vet wat hul vee of die jag verskaf.

Eindelik, aanvang Augustus 1837, is Gabriël Buys, na 'n afwesigheid van drie maande, by Trichardt terug, en hy bring met sig mee twee Portugese inboorling-soldate, wat die kommandant van die fort gestuur het „om met ons te komen." Hul kon Trichardt se Hollandse brief daar nie lees nie en moes deur Gabriël verstaan het dat hy van plan was om soheentoe te trek. Trichardt antwoord daarop ook — en dit is die eerste aanwysing van 'n plan van dié aard — „dat het mijn mening is," om naamlik na die „fort" toe te trek. Aan een van die soldate sê hy, „als hij veiligheid zag voor mijn, ik alsdan trekken zal." Die volgende dag egter, nadat hy ook die ander mense van sy trek geraadpleeg had, voel hy bedenkinge teen die trek; en hy laat aan die soldate beduie dat, aangesien die veld vóor afgebrand is, hy nie dadelik kon trek nie, en dat 't dus vir hulle te lank sou duur om daarop te wag. Hy was voornemens om eers alleen na Delagoabaai te gaan, „om te zien hoe de veld is, en hoe na ik met mijn vee bij de stad blijven ken."

Hoe ánders was die verloop van sy trek-geskiedenis geword as hy uitvoering gegee had aan hierdie plan! Ondanks sy uiterlike onbekommerdheid egter, kon die tyding van die voorste trek se lot nie nalaat om 'n seer diepe indruk op hulle almal te maak nie. In dié rigting wag hul derhalwe die Blootkaffer-gevaar; en onmiddellik suid

van hulle lê Silkaats se krale. Van Potgieter hoor hul geen taal of tyding nie. En selfs waar hulle was had die inboorlinge, daartoe aangestook deur die oostelike Zoeloes, hulle ook reeds bedreig. Vir 'n oorrompeling skyn hy nooit gevrees te hê nie, maar hulle ammunisie-voorraad was verminder tot iets meer dan 'n volle vaatjie kruit, en lood was só skaars dat hul tin en koper smelt om koeëls te giet. By 'n belegering sou die sewe „weerbare manne" dit dus ewemin kon volhou as die manne van die voorste trek dit kon doen.

Karel vertel later van hierdie martelende onsekerheid:

„Ons sou die plek nooit verlaat het nie, maar toe kom die oorlog met Silkaats (d.w.s. van Potgieter). Manukosie vermoor die Van Rensburgs, en Dingane was aan die ander kant. Toe besluit ons om 'n ander plek te soek waar ons kon lewe; ons gaan deur na Delagoa-baai, en dié plek was die dood! Ek dink nou ons behoort in Zoutpansberg te gebly het. Ek het nog aan my vader gesê: ,Laat ons 'n goeie skans maak en hier bly,' dog sy antwoord was: ,Ons het te veel vee.'

„Makazella ('n induna van Manukosie, wat hy aanmerk as pleger van die moord op die Van Rensburgs) het ook vier indunas met 'n strydmag (teen ons) uitgestuur . . . . Silkaats het 'n kommando gestuur tot binne 'n halfdag van ons af. Indien hy deurgekom het, was dit nie vir ons moontlik om hom af te weer nie. Toe het ons maar besluit om 'n ander uitkoms te soek . . . . Ons plan was om terug te kom oor Natal, met meer mense.[125])

Van die afstand na die Ooskus had Trichardt slegs 'n vae denkbeeld. Op 1 Mei tevore teken hy in sy Dagboek in Zoutpansberg aan: „De wolke kwam aan de seekant op." Hoe ver die see van hulle verwyder was, wis hy nie. Die land daartussen was 'n *terra incognita,* wat tot hiertoe bereis werd enkel deur Magwamba-smouse, en ook húlle opgawe van die afstand is verskillend en misleidend.

Ondertussen was party mense vóor Gabriël se terugkeer reeds opgetrek van die laerplek na die boonste lêplek van die vee, en 'n paar dae later versit Trichardt die hele trek soheentoe, terwyl op

---

125) *Die Huisgenoot,* 24 Oktober 1930.

die 18e hy en Pretorius, sonder nadere aanduiding van hul plan, ry om „pad te soek na die poort van Sekwatie (Strydpoort) daar wij afgekomen ben."

En op dié verkenning teken Trichardt, weer sonder nadere motivering aan: „nam wij ons voor om te trekken."

Dit is dan ook na alle waarskynlikheid hul besluit gewees hierdie, om sonder verdere voorafgaande verkenning hul hele trek na die Baai te voer en te reken op die terreinkennis van die soldate om 'n pad te vind.

By die laer teruggekeer, neem hul die soldate nogeens in verhoor en verneem hulle hoe „ses dae anderkant Dingaan" blankes woon, waarvan hulle „bemerk dat het Afrikaners moet wezen."

Dit is waarskynlik beslissend. 'n Jaar wag Trichardt toe al op tyding van Potgieter, en die konklusie waartoe hul sal gekom het, was ongetwyfeld dat Potgieter Natal-toe getrek het.

Aanvanklik is 't hul bedoeling om reg oos, by Masjaoe (Massou) langs, af te trek, maar nadat hul die Kaffers uitgehoor het, besluit Trichardt dat hul diékant weer in die vlieë sou kom, net soos Pretorius tevore, en hul sou derhalwe by Sekwatie omgaan. Hy roep sy volk bymekaar en deel hulle sy planne mee, „en zij beloof mijn te volgen waar ik gaan wil." Nouliks 'n maand later sou hy ewenwel „zonder 'n swarte haar" wees!

D.d. 23 Augustus verlaat hul die ou staanplek en stuur hul koers amper heeltemal wes, om later op te trek langs Sandrivier, wat hul die 26e op die teenswoordige Bonne Esperance 480 bereik. Hier moes gedurende 'n dag of ses halt gehou word, onderwyl een van die waens se voorwiele gemaak werd; en hier werd tewens, op die 29e Augustus, die jongste kindjie van Trichardt begrawe, wat toe maar 28 dae oud was.

Hul trek vervolgens al langs Sandrivier op, tot waar hul, ongeveer op die teenswoordige Palmietkuil, benoorde Pietersburg, weer in hul ou waspoor van die vorige jaar kom, en slaan hiervandaan links af, tot binne maklike bereik van Drakensberg, wat die outeur na die rivier Baloelasberg noem. Hul ondersoek verskeie poorte en trek

vervolgens amper ongemerk deur Chuniespoort, en verder tot aan Olifantsrivier, wat hul op die 2e Oktober bereik.

In die omgewing van die berg val voor en na hul vee in vanggate, en hul „attrappeer" Kaffers wat 't in die gate doodsteek, wat aanleiding gee tot 'n agtervolging en die terugname van enkele stukke. Aan 'n uiteensetting hiervan word bladsye van die Dagboek gewy, nie om die betekenis van die gebeurtenis nie, maar die waarde wat hul aan hul vee heg en die beduidenis van 'n bestraffing van enige vergryp dáaraan.

Trichardt moet, nadat hul Drakensberg deur was, gemeen het dat hul sonder veel ongemak langs Olifantsrivier sou kon aftrek, op dieselfde wyse as hul vroeër afgekom het van die Hoëveld, tot onder die berge in die Laeveld; en hoewel Sekwatie hom waarsku dat die berge ontoeganklik is vir sy waens, vertrou hy die Kaffers nie, dewyl hul hom aanraai om terug te keer en by Masjaoe om te ry, wat hom in die buurte moes bring van die stamme onder wie Van Rensburg verval het.

Hy trek derhalwe langs die rivier af en was weldra in die grootste moeilikhede gewikkel. Nadat hul die eerste hindernisse oorwin had, gaan hy die rivier deur en draai regs, teen die uitlopers van Steenkampsberg op, tot aan die teenswoordige Steelpoort-rivier; verder langs dié stroom af, tot weer aan Olifantsrivier. Hiervandaan gaan hulle die rivier, weens die ontsettende terrein-moeilikhede, telkens deur en weer deur; en nadat dit tot dertien maal toe geskied was, raak hul die 3e November in die vlieë, en 't lyk of hul geen trek vorentoe meer sou kom nie, só vas lê die berge aanmekaar waar die rivier deurloop. Hul trek dus 'n skof terug en verken gedurende enige dae die pad vorentoe, maar die hindernisse skyn hul só onoorkomelik toe dat hul reeds daaraan dink om die waens maar te laat staan en te voet die reis verder voort te sit, wat begryplikerwyse erg teen die sin was veral van die vroue.

Nadat hul die berg weer noukeurig opgeneem het, besluit Trichardt dat hul 'n pad moes maak en die berg oortrek. Na die eerste dag se werk blyk dit egter so 'n reuse-taak, dat die manne amper daarvoor terugdeins en weer begin te praat daaroor om die waens maar in

die steek te laat, terwyl die vee aan vrek is en sware teenspoed hul in die aangesig staar.

„Ons vrouwe was onvergenoeg," teken Trichardt die 9e November aan, „dat wij de werk staan liet, want zij was verblijd te horen dat wij een pad kon maken, dat wij de wagens niet hoef te laten staan."

En hul gaan derhalwe weer aan die padmaak. Swaar reëns en voortdurende mistige weer bemoeilik die werk, maar na ongehoorde inspanning had hulle — twee maande en agtien dae nadat hul aangevang was met die pad — ál hul waens en vee behoue aan die oostekant van Drakensberg, op die Laeveld.[126])

---

[126]) Trichardt reken (25 Januarie 1838) twee maande en tien dae, maar dit is gereken van die „eerste hoogte" teen die berg, terwyl hulle die 8e November aangevang is met die pad en eers die 25e Januarie d.a.v. die laaste waens anderkant onder had.

Wyle dr. C. Fuller, vóór 1928 Assistent-hoofentomoloog van die Unie, het 'n besonder belangwekkende studie gelewer van die Trichardt-trek oor Drakensberg — *Louis Trichardt's Trek across the Drakensberg*, 1837—1838, *by Claude Fuller, D.Sc., edited by Prof. Dr. Leo Fouché; the Van Riebeeck Society*, Nr. 13, 1932. By Chuniespoort in Zoutpansberg het hy begin, op die „spoor" geloop tot in Delagoabaai en talryke sketse, kaarte en foto's in sy boek opgeneem. Dit is 'n toegewyde, simpatieke studie, wat wel bereken is om 'n mens 'n denkbeeld te verskaf van die geweldige, nagenoeg ongelooflike, moeilikhede wat die Trekkers moes oorwin.

Fuller het ongelukkig geen Hollands verstaan nie en moes hom bedien van vertaalde uittreksels uit die Dagboek, ten einde die trekpad naastenby te bepaal. Hieraan wyt ek allerlei gebreke en vergissings, want ook die bewoners van die land, die Boere en die inboorlinge, kon hy slegs met behulp van 'n tolk raadpleeg. Wes sowel as oos van die Berg het hy sig herhaaldelik vergis. Mnr. Louis Botha Steyn, veldwagter van die Kruger-wildtuin te Tjokwane, het op my aandrang die trekpad oos van Drakensberg deur die Laeveld en deur die Wildtuin opnuut nagegaan, en was in staat om talryke vergissings aan die lig te bring in 'n belangwekkende artikelereeks in *Die Vaderland*. Fuller was nie op die Berg nie, en die here Johan Coetzee, H. C. de Kock e.a. het daar in Oktober 1937 'n bronse gedenkplaat aangebring. Vgl. *Op Trichardt se Spoor („Die Volkstem")*, Pretoria.

Fuller se werk bly nietemin 'n dankbare. So 'n wandeling op Trichardt se trekspoor was een van die beloftes wat ek aan myself gedaan het, maar ek kon dit om allerlei redes nie klaarkry nie en het al my gegewens ook tot Fuller se beskikking gestel. Sy boek en die De Kock-studie kan aanbeveel word by al wie nadere kennis wens te maak met die Trekkers en hul epiese tog.

Die punt wat hul hier bereik aan Olifantsrivier is waar die latere Voortrekker-pad van Ohrigstad na Schoemansdal die berg afgaan. Karel Trichardt het later van dié weergalose oortog vertel: „Die moeilikhede wat daaraan verbonde was, is skier onbeskryflik. Met 18 osse voor 'n wa is 't ons geluk om eindelik bo op die berg te kom, maar hier het die moeilikhede eers begin. Die gebergte is aan die seekant só steil en onbegaanbaar dat dáar met wa en osse af te kom onmoontlik gelyk het. Op drie plekke langs die berg was dit te skuins om 'n wa oor te laat, en moes vir die wiele aan die bokant 'n voortjie uitgegraaf word om die wa min of meer gelyk te hou. By die afgaan van 'n steilte werd die agterwiele uitgetrek en op 'n slee agter die wa vasgemaak, en die agter-as met houte teen afslyting beskerm. Die sterte van die agterosse werd aan die arms van die voor-as gebind, en van die naasagter-osse aan die oog-bout van die disselboom, wyl die osse anders gevaar loop om te val.[127])

In die Dagboek kyk mens vergeefs na 'n klag oor al die verdriet en ellende. Die mense word soms kregelig en kortgebonde en haal allerlei kleinlikhede teen mekaar uit, maar hul dink aan niks anders as die taak voor hulle nie. Is eenmaal almal veilig onder die Berg met goed en hawe, dan slaak die aanvoerder 'n sug van verligting: „Het was voor ons de blijste dag dat wij gehad had in alle onze tegenspoed." [128])

Bo-op die Berg het Pretorius gemeen dat die afsleep van die waens te veel besware sou oplewer, en hy het syne toe op 'n geskikte plek uitmekaar geneem en stuk vir stuk die Berg afgedra!

Onder die Berg het hulle van meet aan moeite met die inboorlinge, wat hul beeste steel en snags herhaalde aanvalle doen op hul laertjie. Om hierteen beter bestand te wees, trek hul die waens nou weer iedere aand in 'n kring en staan die manne wag.

Hul trek die Manzimtonto hier na die noorde deur, en nadat oorkant enige dae lank gekalfater was aan waens en trekgoed, gaan hul die rivier langs die linker-oewer af, noord van Satara, tot waar

---

[127]) Verklaring C. Trichardt, *Ibid.*
[128]) 25 Januarie 1838.

die Manzimtonto deur die Lebombo gaan. Hier trek hul die rivier weer deur na die suidekant; en deur bevriende inboorlinge gehelp, trek hul gedurende Februarie- en Maart-maand — die ongesondste maande van die jaar — dwarsdeur die Laeveld en oor die Rooirand of Lebombo-reeks. Daarvandaan slaan hul regs weg en bereik die Komate, waar hul 'n Portugese offisier uit die fort tegemoet gestuur werd.

Hul vee was, na die weergalose tog en deur die koue op Drakensberg, erg verswak en bly streep-streep staan so vér as hul trek, sodat hul naderhand moes sukkel om met die waens oorweg te kom. Daarom word die ivoor en swaar goed hiervandaan ook met 'n boot langs die rivier af gestuur, terwyl daar met die waens langsaam aangesukkel word.

Delagoabaai.—Snel loop hiervandaan die tragedie van die Trichardt-trek end-toe.

Twee waens laat hy agterbly om later aan te haal; en om 3-uur in die namiddag van die 13e April, na 'n trek dus van agt maande uit Zoutpansberg, kom hul met sewe waens te Lourenço Marques aan, destyds slegs 'n aarde-fortjie op 'n sandrug aan die strand, waar sedert die kaai aangelê werd, en met hoogty byna geheel van die vasteland afgesny en gedeeltelik omgewe van 'n blywende giftige moeras.

„Wij deed verscheide schoten met onze geweers," vertel Trichardt van die gebruiklike, blye Afrikaner-saluut by hul aankoms, „ . . . . maar wierd niet beantwoord." Hul was wel nog in Suid-Afrika, maar baie vérder as hul dag van die Afrikaners verwyder wat dié insetting in die lewe geroep had!

Bitterder teleurstelling sou egter weldra volg. Die kommandant wat hul die twee soldate tegemoet gestuur had, was sinds enige tyd oorlede, en in sy plek 'n ander, kaptein Antonio Gamitto, 'n ondergeskikte in funksie, wat self nie baie te bevele had nie.[129]) Die

---

[129]) Hierdie offisier was ewenwel 'n man van sekere Suid-Afrikaanse betekenis. In 1825 het hy, op 19-jarige leeftyd, Lissabon verlaat, waar hy kadet was in 'n infanterie-regiment, en die daaropvolgende 17 jaar in die provinsie Mosambiek deurgebring, waar hy verskillende amptelike funksies beklee het.

Portugese was blykbaar onder die indruk dat Trichardt dit op hul fort kon gemunt hê; en toe die Boere dieselfde middag hul opwagting by die Kommandant maak, werd hul wel heel welwillend ontvang en begroet, maar . . . . hul geweers moes hul die laaste een afgee! Die geweers, waarop hul só vas gereken het in al die swerfjare van moeite en gevaar, moes in die fort opgeberg word. Vir 'n oomblik dink Trichardt daaraan om dan maar liewer weer die wildernisse in te gaan; en Karel, 'n jong man van 28, gaan aan huile. Later egter werd die aanvanklike teleurstelling deur veel liefdadigheid versag.

„Toe ons mense uit Zoutpansberg in Delagoabaai aankom," vertel Karel, „was die Portugese bang vir ons. Hulle het ons geweers in bewaring geneem. Ek het hulle gesê: ‚Moenie my geweer prisonier maak nie, maak my liewer prisonier.' Jan Pretorius was eintlik die oorsaak van die optreë van die Portugese. Hy het hulle bang gemaak deur te sê dat daar nog baie van ons mense agter was, wat hy sou gaan haal. Die Portugese het ons gewere goed behandel. Hulle het 'n wag oor hulle gesit en elke dag laat skoonmaak."

Vier dae na hul aankoms word Trichardt se vrou, drie kinders en Daniel Pfeffer tegelyk siek aan die koors; en die 21e April — 'n week na hul aankoms — is die goedige, stille ou Voortrekker-onderwyser oorlede. Die 25e is Catrina, een van die dogters van Albach, dood. Die 29e het „ouwe Botha dit afgeleg." En die 1e Mei snik die koene voorste Voortrekker dit uit aan die sterfbed van sy troue trek-gesellin.

Met 'n kreet van smart slaan hy dáar sy Dagboek dig, om nooit weer na die tyd sy hand op papier te sit nie, as drie maande later, toe hy, alleen temidde van die dood en verderf, sig sy verjaardag herinner.

Gedurende 1831 en 1832 het hy, as onderbevelhebber, deelgeneem aan die ekspedisie in die Zambesie-gebied. In die voorjaar van 1841 was hy in die stad Mosambiek, vanwaar hy die volgende jaar na Portugal teruggekeer het. Op die laaste dag van 1853 seil hy opnuut die Taag-mond uit, tans as majoor, Goewerneur van Tete, in die agterland van Kilimane. — Vgl. *O. Muata Cazembe*, van A. C. P. Gamitto, Lissabon, 1854.

En wat daar verder van die ontknoping van die Voortrekker-drama bekend is, moet oral vandaan, uit ánder bronne aangelas en -gepas word.

Trichardt was egter nie die man daarna om in Lourenço Marques werkeloos te bly sit, terwyl sy mense die een na die ander onder die aarde gelê word nie; en toe hy wis hoe mede-Afrikaners hul te Port Natal neergelaat het, het hy heimelik 'n Kafferbode langs die kus afgestuur met 'n brief, om dáarvandaan hulp oorsee te soek.[130]) Dié beroep op sy eie mense sou nie vergeefs wees nie, maar daar moes nog 'n jaar van vreeslike verdriet vir hulle verbygaan eer die verlangde hulp sou opdaag. En vir hóm sou dit, helaas, te laat kom.

Kort na die dood van Trichardt se eggenote is ook die vrou van Karel oorlede, met een van haar seuntjies. Hans Strydom, Izaak Albach, Jan Pretorius en een van sy kinders is mekaar ras opgevolg in die graf, dáar onder die wye ou wildevyeboom, bokant die fort teen die bult, waar teenswoordig die stad gebou is. Hulle het mekaar dáar met verpletterende snelheid opgevolg binne die veertien dae wat daar verloop is na die dood van ou Daniel Pfeffer.

Ongeveer die 8e Mei 1838 werd Delagoabaai aangedaan deur 'n Engelse skoener, die *Comet*, met bestemming na Algoabaai.[131]) Hier was 'n skone geleentheid om weg te kom! Maar die kaptein wou Port Natal nie aandoen nie. 'n Engelse sendeling aan boord, eerw. Francis Owen — dieselfde wat daar tot die vorige Februariemaand by Dingane gestaan het — het die volgende besonderhede bekend-gemaak van die toestand van die Trichardts, nadat hy weer in Kaap-land teruggekeer was:

„Te Delagoabaai het ons die ongelukkige oorlewendes aangetref van Trichardt se geselskap. Slegs twee manne, Trichardt en sy seun, oorleef nog die ellende van oorlog en die verwoestinge van die

---

[130]) Vgl. verslag uit die *Berliner Missionsberichte*, Bylae II, *infra*. Die geheimsinnigheid waarmee sy boodskap moes gaan, het begryplikerwyse verband gehou met die argwaan van die Portugese.

[131]) Die *Comet* is kort na die groot moord uit Port Natal gevaar met die meeste van die aldaar aanwesige Engelse aan boord, insluitende Owen en sy familie, werd uit die koers gewaai en is toe in Delagoabaai tereggekom.

klimaat. Daar leef ook nog enkele weduwees en kinders, maar almal, met uitsondering van Trichardt en sy seun, is deur die koors aangetas, wat 'n gevolg is van die klimaat. Vele is reeds daardeur afgemaai; en in die kort tyd van drie weke wat die *Comet* hier in die baai gelê het, is daar drie siele die ewigheid ingegaan. Ongeveer 'n week vóor ons aankoms is die vrou van Louis Trichardt oorlede, en ek het naas haar begrawe die vrou van die seun. Toe ons uitseil, was byna die laaste een siek, sonder enige hoop op die mens, terwyl daar niemand aan die baai is wat enige kennis besit van medisyne nie. Die Portugese behandel hulle seer vriendelik: hul het 'n eskorte gestuur om hul na die dorp te gelei, alwaar woninge vryelik geopen werd vir hulle huisvesting . . . . Trichardt, die seun, was begerig om sig te verenig met sy landgenote (in Natal) en met hul saam te veg.[132]) Hy sou dan ook skeep gegaan het na Port Natal, as die kaptein dié plek wou aandoen."

En met die vrome versugting van Owen: „Mens sou dink dat al dié beskikkinge van die Voorsienigheid hul met bittere spyt moet vervul oor hul ongelukkige en verkeerde handelwyse!" lig die *Comet* sy anker, om hul só aan hul lot oor te laat en vlak by die Voortrekkers van Natal verby te seil, sonder daar 'n woord van te rep! [133])

Owen verklaar eweneens dat hul geen vee meer had nie; en as hy hieromtrent goed ingelig was, dan blyk dáaruit hoe die grootste gedeelte van hul veebesit binne die eerste paar weke van hul verblyf te Lourenço Marques dood is. Die laaste opgaaf wat Trichardt dienaangaande doen, is te vinde op die 26e Maart, agtien dae vóordat hul die fort bereik, en toe had hy en die kinders nog 457 beeste, behalwe die skape, waar hy niks van sê nie. Drie dae tevore egter was die getal nog 479, terwyl die ander tesame iets oor die 100 stuks had en die skape globaal 3,000 bedra het. Einde Maart was die beeste vinnig aan doodgaan van die „bos-siekte" en het daar ook baie van maerte agtergebly. Die 17e April, 'n paar weke voor die

---

[132]) Die *Comet* het hulle waarskynlik ook die treurige afloop kon vermeld van die Uys-Potgieter-kommando teen Dingane, van April 1838.

[133]) *„Extr. from the Correspondence of the Rev. Mr. Francis Owen," Zuid-Afrikaan,* 13 Julie 1838.

aankoms van die *Comet*, het Trichardt uit die Baai nog 268 „van die beste" weggestuur na 'n staanplek êrens aan die Komate, waar tydens hul aankoms twee van die waens agterlaat werd.

Toe kort na die vertrek van die *Comet*, en toe ook sy énigste kind hom ontval was, 'n Portugese kusvaarder met bestemming Mozambiek in Delagoabaai seilree word, skeep Karel Trichardt sig op versoek van sy vader daarop in. Hy neem 'n hoeveelheid negosieware saam en sou van Mosambiek en ander plekke langs die Ooskus land-in gaan, om te sien of daar nie 'n ander woonplek vir hulle te vinde was nie. Die *Strella de Mouw* is teen die begin van Julie uitgevaar.[134]) Van Jambana is Karel met sy handelsware en 'n aantal dra-kaffers land-in gegaan en drie maande lank weggebly, toe hy weer verder langs die kus op is na Sofala, en dáarvandaan weer na die binneland vir twee maande, tot aan die Zimbabwebouvalle.

Van Kilimane trek hy andermaal die binneland in tot aan die mere; en langs die Zambesie op tot by die waterval, om Barotseland te ondersoek. Aan die kus teruggekeer — nadat hy dus die vermaarde waterval besoek het ruim vyftien jaar vóor Livingstone se „ontdekking" daarvan — sit hy die seereis voort tot Mozambiek.[135]) Sy negosie was uitgeput, en op 'n besoek aan die „hinterland" bemerk

---

[134]) In kapt. H. du Toit se verslag van Karel Trichardt se reis — 'n kort oorsig nl. in *Onze Courant*, Graaff-Reinet, 27 Julie 1896 — staan „Manu Stella," en in die vertraagde Roos-verslag (*Huisgenoot*, 24 Oktober 1930) heet die skip: *Estrella de Mar*. Van Mozambiek moes (op die heen- of terugreis) Trichardt egter 'n ander skip neem, dewyl die eerste vandaar na Goa, op die Indiese kus gevaar is; en dis moontlik dat mens hier te doen het met 'n verwarring van die name. In kapt. Du Toit se kort lesing word ook geen melding gemaak van die reis noord van Mozambiek nie; maar in 'n brief aan die uitgewer, d.d. Lichtenburg, 13 Junie 1917, skryf hy: „ofskoon ek by ons gesprekke in Middelburg altoos 'n atlas byderhand had, staan dit my nog goed voor, hoe in die opvatting van die oue heer die ganse Ooskus van Afrika, noord van Delagoabaai op, „Mozambiek" was, en hoe hy ook gewag gemaak het van kaap Guardafui en Babelmandeb. Of die versuim om dit te vermeld aan my gelê het, dan wel aan die redakteur van *Onze Ct.*, kan ek my nie meer herinner nie."

[135]) Vgl. origens *De Delagoabaai Spoorweg*, bl. 8, 9; dr. F. V. Engelenburg; Volkstem-drukkery, 1894.

hy al spoedig dat die streek weinig geskik is vir 'n nedersetting. Nadat hy te Mozambiek enige tyd gewag had vir 'n ander geleentheid, is hy verder langs die Ooskus op na Zanzibar, na die kus van Abessinië, om kaap Guardafui en na Jibuti, 'n plek op die Afrikaanse kus teenoor Aden. Dáarvandaan is hy na verloop van enige tyd weer teruggekeer na Delagoabaai, waar hy in 1840 aankom, na 'n afwesigheid van twee jaar.

Dáar was niemand meer van die mense met wie hy sedert 1835 uit die Kolonie saamgereis het nie; en op die klein Afrikanerkerkhoffie, daar onder die breë wildevyeboom, rus behalwe sy moeder, vrou en kinders, nou ook sy vader vir altyd uit.

Die onversaagde Voortrekker had 't uiteindelik ook afgelê, toe daar nog net 'n paar vroue en 'n klompie weeskinders oor was om sy graf te grawe, nl. op 25 Oktober 1838.

Die 10e Augustus 1838, sy verjaardag, toe Karel ongeveer 'n maand weg was en hy diep besorg uitsien na tyding uit Natal, maak hy 'n laaste aantekening op 'n half-beskrewe vel van die eerste Dagboek, in dieselfde rustig gevormde letter, met dieselfde waboom-ink waarmee hy die hele Dagboek geskryf het:

„Had ik een stille verjaardag, doch zal daaraan gedinken."

Vóor die einde nog van dieselfde jaar word hy ter ruste gelê naas sy eggenote en die manne wat saam met hom hul laaste Trek volbring had.

Gedurende Februarie 1839 eers, byna 'n jaar na hul aankoms in Delagoabaai, had die tyding van hul ellende Andries Pretorius te Pietermaritzburg bereik en werd daar onmiddellik aanstaltes gemaak om hul af te haal.[136]) Daar was egter allerlei skeepsmoeilikhede te oorwin; die Boere-hawe werd nog maar skaars besoek van die klein redery. Eers werd die skoener *Louisa* gecharter om onmiddellik uit te vaar, want dié boot sou dan reeds begin April weer terug gewees

[136]) Of Trichardt se boodskapper ooit tereggekom is, is nie bekend nie; vermoedelik was Owen se meedeling in die *Zuid-Afrikaan* die eerste berig wat hulle van die trek se toestand bereik het.

't;[137]) maar daar moet een of ander hinder tussenbeie gekom 't, en hul moes wag op terugkeer van die *Mazeppa,* kapt. Tait, wat toe na Kaapstad was. Die 25e Junie kon hierdie vaartuig eers na Delagoabaai vertrek,[138]) en die 19e Julie d.a.v. is die oorlewendes van die Trichardt-trek veilig in Port Natal aan wal gestap.

„Alles was bekommering, verlange en nuuskierigheid," skryf 'n ooggetuie van die aankoms, „baie het op hul perde gespring en so skielik moontlik na die hawe-plaas gejae; ander het weer van die bote gebruik gemaak om hul landsliede, hul langvermiste landsliede weer te sien en te omhels. — Maar hoe werd die vreugde verbitter, hoe die mensliewende hart geroer, toe hul verneem dat van álmal wat na Delagoabaai gegaan was, slegs 26, waarvan die meeste kinders was, hulle op die skip bevind! Die oorgeblewenes sien daar almal seer erbarmelik uit, bleek, uitgeteer en sieklik.[139])

Die 25 oorlewendes (Karel was die 26e) het bestaan uit:

Antje Scheepers, weduwee met een dogter en vier seuns;

Antje Botha, weduwee met twee dogters en drie seuns;

Breggie Pretorius, weduwee met twee seuns;

Willem Strydom, 'n jong man met twee broers en twee klein susters;

Piet en Louis Trichardt met hul suster Annie; en

Louw en Izaak Albach jr.[140])

D.d. 15 Januarie 1840 is genl. Andries Pretorius, ingevolge opdrag van die Volksraad te Pietermaritzburg, op sy derde kommando teen Dingane uitgetrek, en die Zoeloe-koning werd veertien dae later aan die Makonko-koppe, ongeveer tien myl suid van die Pongola, 'n beslissende neerlaag toegebring in samewerking met Panda; en die 8e Februarie, toe Pretorius se kommando op die wal van die Pongola staan, werd hom meegedeel hoe Dingane met 'n gevolg van nie

---

[137]) *Zuid-Afrikaan,* 26 April 1839. Dit was reeds in Maart geskied. Brief 28 Maart, *Zuid-Afrikaan,* 26 April 1839.

[138]) *Zuid-Afrikaan,* 15 Julie 1839.

[139]) *Zuid-Afrikaan,* 6 September 1839.

[140]) *Ibid.*

meer dan 100 man nie, enige dae tevore verder noordwaarts gevlug was. Die oorlog was daarmee feitlik beëindig, en verdere agtervolging deur sy mense in die ongesonde landstreek noord van die Pongola het genl. Pretorius nutteloos geag. Daarom word dit toevertrou aan Soboeza, 'n bevriende Swazie-kaptein, en Panda geïnstalleer as opperhoof van die Zoeloes en vasal van die Republiek.[141])

Karel Trichardt was nie lank in Delagoabaai teruggekeer nie, of die gerug van hierdie krygsverrigtinge was tot daar deurgedring, tegelyk met die verontrustende tyding dat die vlugtende Zoeloes, ewenas dié van Manukosie en Songendaba ses jaar vroeër, op Lourenço Marques in aantog was! Met 18 man werd toe Karel Trichardt in 'n roeiskuit langs die Maputa op verkenning uitgestuur. Twee dae lank is hy met die rivier op, tot ongeveer waar die Pongola inloop, en dáar ontskeep hy hom op 'n eiland in die stroom, terwyl hy reg daarteenoor, aan die westelike rivier-oewer, met die leër van die Swazie-opperhoof, Soboeza, in verbinding kom, wat die vlugtende Zoeloes hier inwag. Nadat hy 'n dag of wat daar versuim had, werd hom ook gemeld dat die Zoeloes werklik in aantog was. Kort bokant die eiland was 'n drif, waar hul kon deurtrek, en net aan die oorkant van die Pongola leër Dingane en sy Zoeloes hul, om die nag daar deur te bring. Hier werd hy deur Soboeza in die vroegte van die volgende oggend oorrompel en gedood; en 'n halfuur daarna was Trichardt ooggetuie van die uiteinde van hierdie skrik van die Natalse Voortrek.[142])

Hy is daarop terug na Lourenço Marques, en enige weke later besluit hy om oor land terug te keer na sy landgenote en oorlewende

---

[141]) P. Stuart, *De Holl. Afrikanen en hun Republiek*, Dagverhaal van die Derde Kommando, bl. 112, en *Lewensgeskiedenis van genl. Andries Pretorius*, v.d.s.

[142]) Karel Trichardt se verklaring, Staatsargief R95/94, word hier byna woordelik gevolg. In besonderhede is 't te vergelyke met die relaas van Philippus Jeremias Coetzer, wat aanbetref Dingane se dood, Odé, Staatsargief R95/94, C. Nr. 3. (*Voortrekkermense IV.*)

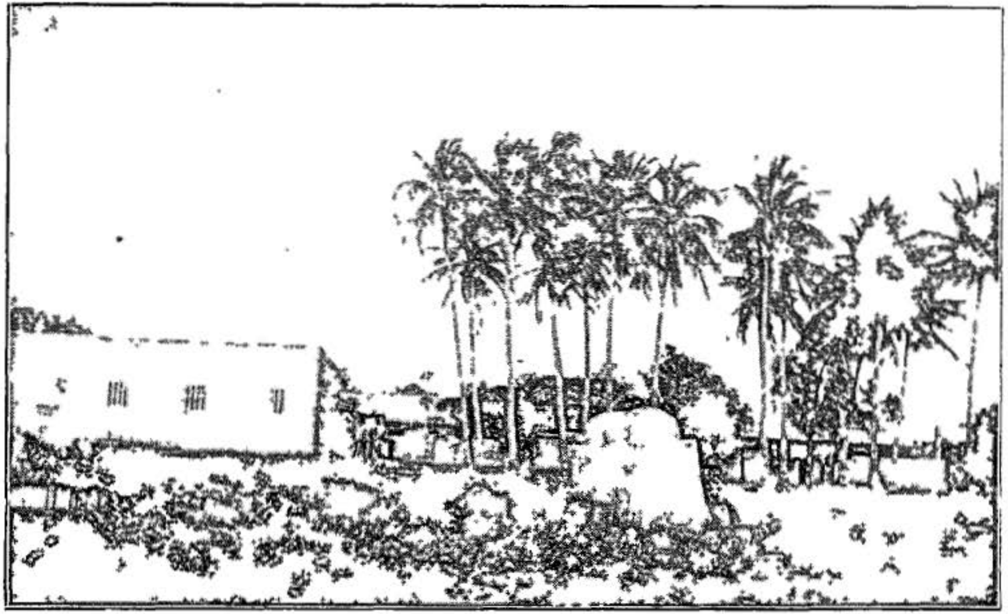

Die ou Coanese kerkhof in Lourenco Marques, soos dit in 1909 nog daar uitgesien het. Die Trichardt-kerkhof lê meer na links, buitekant die foto.

familie in Natal. Voorsien van 'n paspoort van die kommandant [143]) en gevolg deur agt Kaffers met pak-osse, is hy te perd deur Zoeloe-land, langs die kus af na Natal, waar hy na 18 dae bo langs die Umwotie by die kampement aankom van Willem Adolf Landman, 'n broer van die bekende kommandant, Karel Landman.

„Op 'n dag toe grootvader na Durban toe was" — só vertel 'n kleindogter — „sien ons opeens tot ons groot ontsteltenis 'n klomp Zoeloe-kaffers met pak-osse aankom. Hul lei die osse aan die neus, iets wat ons nog nie tevore gesien had nie. Ons werd egter gerus-

---

[143]) „*La Semaine*" (Franse Suppl. van die *Volkstem*), 31 Julie 1897, en *Volkstem* id. van die volgende inhoud, waarvan die oorspronklike in die Staatsmuseum te Pretoria berus:—

Antonio Candido Pedroso Gamitto, Capitao adido ao Estado major da Provincia de Mozambique, e Governador e Capitao Mor de Lourenco Marques e seos Districtos. Por Sua Majesdade Fidelissima que Deus guarde, etc. etc. etc.

Faco saber que d'aqui parte por terra para a Cabo Natal (guiado pelo natural Nandina) Carolos Joao Trigardt, subdite Hollandes, aqual vai por assim ter requirido, e para que nemguem lhe ponha embaraco lhe passa apresente guia, aqual vai assignada por mim, e sellada com sello das Armas Nacionaes da Coroa de Portugal.

.Dada na Bahia de Lourenco Marques 27 de Abril de 1840.
Antonio Candido Pedroso Gamitto
Governador e Cap. Mor.

Registrado fol. 2 do compte livro L.M. 27 de Abril de 1840
A. C. P. Gamitto.

Wat vertaal, as volg lui:—

Antonio Candido Pedroso Gamitto, kaptein gedétasjeer by die Etat Major van die Provinsie Mozambiek, en Goewerneur en Naturellekommissaris van Lourenço Marques, Delagoabaai en distrikte, voor Syne Getroue Majesteit, wie God behoede, ens. ens. ens. — — Laat weet, dat van hier oorland vertrek na Kaap Natal (begelei deur die naturel Nandina) Carolus Johan Trichardt, Hollandse onderdaan, dat gevra werd, en opdat niemand hom lastig sal val nie, gee ek hierdie pas, deur my geteken en geseël, met die seël van die nasionale wapen van die kroon van Portugal. Gegee aan die baai van Lourenço Marques, 27 April 1840.

Antonio Candido Pedroso Gamitto,
Goew. en Naturelle-Koms.

Geregistreer, bl. 2 van die betreffende boek, L.M. 27 April 1840.
A. C. P. Gamitto.

gestel deur die aanwesigheid by hulle van 'n witman, wat te perd vooruit ry; en toe hul nader kom, sien ons dat 't die lang verlore oom Karel Trichardt was — uitgeteer van die disenterie en kopergeel van die koors, wat hom al só dikwels aangetas had! Die Kaffers by hom was 'n paar Zoeloe-wegwysers, Knopneuse en Masbiekers, wat draf om sy geringste bevele uit te voer. Veertien dae het hy by die Landmans gebly om uit te rus en sterker te word. Hy had allerlei aardighede uit die Ooste meegebring, soos fyn porselein-koppies en -pierings, ens." [144])

Karel vertel in meergenoemde verhaal die volgende:

„Toe ek (op die uitreis na Abessinië) in Mozambiek aankom, het ek na die Goewerneur-generaal gegaan om hom te sien oor 'n perd wat ons deur die perdesiekte gebring het (uit Zoutpansberg) en wat die amptenare op Delagoa van ons afgeneem het as belasting op negosie wat my vader met 'n Engelse skip gedryf het. Die Goewerneur het gesê ek moes die man by die keel neem en my perd vat.

„Toe ek eindelik in Delagoabaai terugkom, was my vader ook dood, en die oorblywende vroue en kinders van ons trek per skip na Natal vertrek. Die Portugese het my hawemeester gemaak en wou my daar hou, omdat hulle bang was vir die Kaffers, en na Lissabon stuur en gepraat om my kolonel van die kus te maak. Dog ek het na ons mense verlang. Daar was nog oorlog met Dingane, en ek was siek aan die geelkoors. My broer het ons vee verkoop aan die Amerikaanse walvisvangers. Ek het my een perd teruggeneem, maar wou nog 'n tweede hê om na Natal oor land na ons mense te gaan. Daar was 'n pragtige perd van Piet Uys. Ek het dit probeer koop maar tevergeefs." Uiteindelik het hy dit tog gekry en in 28 dae die reis afgelê.

Die Voorste Voortrek was volbring!

Na sy huwelik in 1841 te Pietermaritzburg, is Karel Trichardt met 'n vrag negosie na Winburg en tref daar 'n kommissie aan, onder leiding van landdros Vermeulen, wat 'n opdrag had om 'n handelsweg

---

[144]) Verklaring van mev. die weduwee Fick (geb. Landman), *De Post*, Alexandrië, K.P., d.d. 26 Mei 1916.

te soek na die Oostelike hawe, en hy is met dié kommissie saamgegaan om die weg te wys en tegelyk as tolk te dien. Die kommissie is egter nie verder gekom as die Olifantsrivier nie, wat só vol was dat hul veertien dae tevergeefs voor die drif gelê 't en toe onverrigtersake weer terug is na die Vrystaat.

Die jaar daarop werd hy deur ander omstandighede verhinder om met die kommissie onder genl. A. H. Potgieter mee te gaan, wat die Baai bereik het en 'n traktaat van vrede, vriendskap en handel tot stand gebring het met die Portugese nie alleen nie, maar ook 'n geskikte trekpad gesoek het. Andries Ohrigstad werd in 1845 aangelê, en Karel Trichardt het sig te Branddraai aan Ohrigstadsrivier neergelaat. Kort daarop is hy aan die hoof van 'n verdere kommissie na Delagoabaai, wat die pad bepaal het wat jarelank as hoofweg gedien het tussen die Republiek en Lourenço Marques.[145]) Dieselfde kommissie het die Portugese goewerneur, J. C. d'Andrade, na Ohrigstad gebring, alwaar in oorleg met die Volksraad, maar op inisiatief van Trichardt, die Lebombo-grensreëling bereik werd, wat in 1868 aanleiding gegee het tot Pretorius se proklamasie van die Maputaoewers tot aan die see.[146])

Nadat hy 'n jaar of wat op Branddraai gewoon had, werd Ohrigstad weens die ongesondheid van die streek ontruim, en is ook Trichardt weer weggetrek na Rozenkrans, 'n besonder mooi woonplaas hoër op aan Ohrigstadsrivier, wat hy gedurende die volgende twintig jaar herskep het in 'n ware lushof. Om sig egter op die skaap- en perde-boerdery toe te lê, is hy vervolgens verhuis na Goedehoop, naby Trichardtsfontein, wat hy in 1870 aangelê het.

Toe in 1895 uiteindelik die Republiek sy eie spoorbaan open tussen Pretoria en Lourenço Marques, het Karel Trichardt ook 'n laaste besoek gebring aan die toneel van hul ellende van 57 jaar tevore.

---

[145]) Dit is die pad wat die Kruger-wildtuin-owerheid „Jock-of-the-Bushveld Road" genoem het, en wat op aandrang van die skrywer verander is tot „Trichardt-pad," maar jaarliks nog in die Engelse pers aanleiding gee tot allerlei haatlike en onkundige geskryf.

[146]) D.d. Pretoria, 29 April 1868. Die westelike grens van die Republiek werd tegelyk vasgestel met 'n regte lyn van die Ngamie-meer na die Langeberg-reeks.

D.d. 26 Junie 1895 is hy daar aangekom met sy kinders, w.o. lt.-kol. S. P. E. Trichardt, en het hy hulle die begraafplaas aangewys waar die Voortrekker-leier en sy manne begrawe lê.[147]) Van die grafte self was niks meer te sien nie, maar die rooi baksteen waarmee dit opgemaak was, het nog onder die vyeboom die plek aangedui. Nadat hul dit teruggevind had, werd deur Karel, onder aanbieding van sy

---

[147]) Die plek is geleë teen die bult bokant die ou fort, ongeveer 70 tree verwyder van 'n later ontstane ou begraafplaas. Destyds was in die nabyheid nog sigbaar die fontein waarby hul gestaan het. Vgl. brief luit.-kol. Trichardt, *Volkstem*, 15 Julie 1895.

Gedurende die winter van 1913, en weer in 1919 en 1928, het èk ondersoek gedaan en vasgestel dat die Trichardt-begraafplaas met opsig tot die huidige topografie geleë is gedeeltelik *onder 'n paar geboue* en gedeeltelik *onder die trem en die Cinque de Outobro-straat.*

Die Av. Central, Av. Cinque de Outobro, Av. Paiva Manso en 'n laan bokant die mark teken gesamentlik 'n vierkantige blok grond, wat rondom bebou is, terwyl in die middel 'n groot oop ruimte bestaan het, waarop 'n aantal grafte sigbaar was. (Vgl. sketskaartjie, bl. xcix.) Dit was die ou begraafplaas waarvan in bowestaande sprake is en wat tot hiertoe aan iedereen aangewys werd as die „Trichardt-kerkhof." Die grafte aan die kant van die mark was opgemessel, en dit is heeltemal duidelik dat dit grafte is van Banyans, inboorlinge of Goanese, nie van Kristene nie.

Van hierdie, onderste, grafte loop die terrein skuins op in die rigting van die Av. Cinque de Outobro, wat duidelik „die bult" is deur Karel Trichardt bedoel, en waarop nog 'n aantal ou vyebome te sien is, terwyl onderkant die Paiva Manso 'n fonteintjie ontspring, wat die Trichardt-staanplek aandui. Voor mens egter aan die boonste huise-franje kom, tref op die kerkhof 'n aantal grafte en grafstene, waarop sommige van die name nog gelees kon word. Dit was die „bestaande" kerkhof, waarvan Karel in 1895 melding maak. Dit is van Engelse wat meestal in Februarie en Maart 1881 hier dood is, na alle waarskynlikheid uit Transvaal gedroste soldate.

Die Engelse grafte lê nie ver van die ou Trichardt-kerkhoffie verwyder nie, wat ewenwel nog meer in die rigting van die boonste huisery en die Av. Outobro lê, net bokant die Engelse grafte, na ek meen gedeeltelik onder die aanwesige huise, en gedeeltelik onder die straat en die trem in die Av. Outobro.

Die Portugese outoriteite het hulle bereidwilligheid kenbaar gemaak om mee te werk tot die oprigting van 'n geskikte monument, en die beweging hiertoe het geleidelik die gedaante aangeneem van 'n vakansie-skool vir Transvaalse kinders, wat 'n naam sou dra wat aan die Trichardt-trek herinner. 'n Komitee het die saak in hande. (Julie 1937; vgl. origens uitvoerige beskrywing met skets en foto's in *Ons Vaderland*, 3 Augustus 1928, e.v.)

Die *Camera Municipal* het die blok kerkhofgrond intussen nodig gekry, en in 1936 op die ou Goanese kerkhof 'n opgrawing gedaan van gebeente wat hulle aangesien het vir dié van Trichardt en sy mense; en dié het hulle op die nuwe kerkhof bygelê, met 'n plaat waarop beweer word dat die

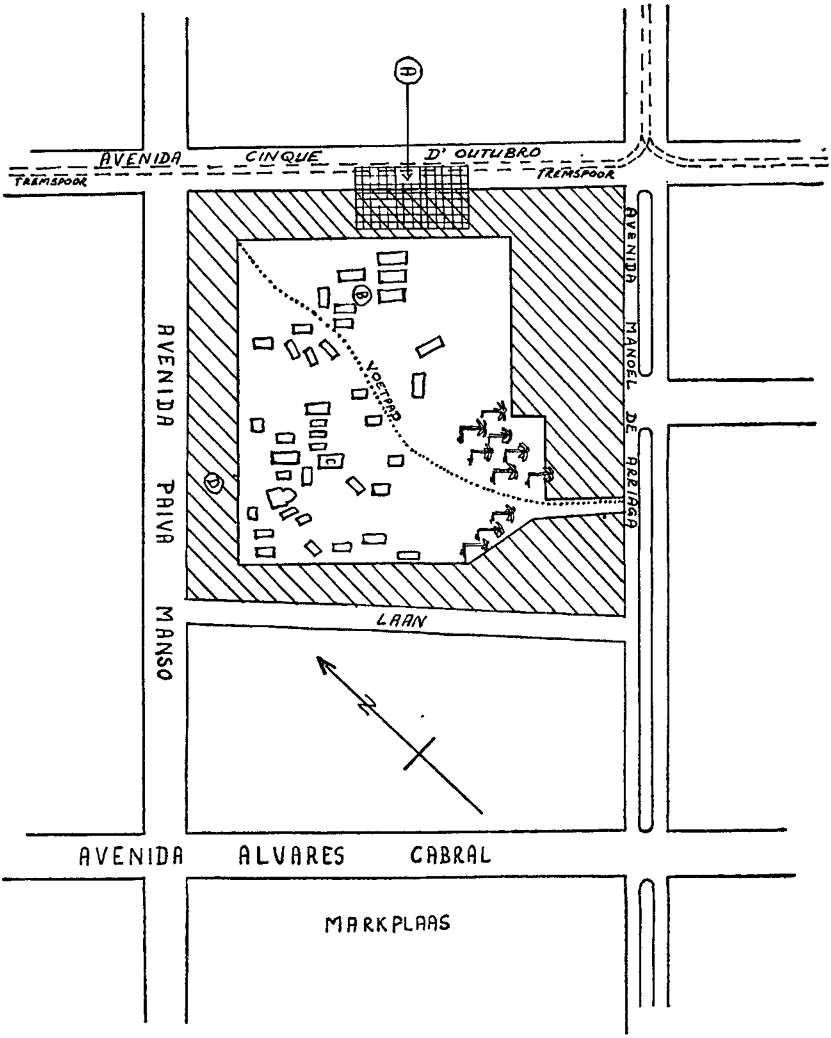

LIGGING VAN DIE TRICHARDT-KERKHOF:

A.—Waarskynlike posisie van die kerkhof, onder die huise, straat en trem.

B.—Die Engelse grafte.

C.—Prominente Goanese graf (sien foto).

D.—Destyds (1909) beboude en bewoonde deel van die perseel.

paspoort van 1840, aansoek gedaan om oordrag van die klein Afrikaner-heiligdom op sy naam, opdat daarvoor gesorg kon word. Sy ou Portugese paspoort het hom die vriendskap en hulp verseker van die toenmalige Goewerneur, wat sy versoek aanstons aan die Camera Municipal of stadsraad self voorgelê het.[148])

Te Goedehoop op die Hoëveld is Karel en sy jongste broer, Louis, tot aansienlike welvaart geraak; en in 1896, nadat die meeste kinders al opgegroei was, het hy en sy eggenote op Middelburg gaan woon, waar hulle albei in 1901, tydens die Tweede Vryheidsoorlog, in geseënde ouderdom oorlede is.

Die voorste Voortrek is volbring!

Dis slegs 'n Verkenning gewees vir die Afrikaner — van die Vryheid en die See. 'n Verkenning egter, net soos dié van Piet Retief,

---

gebeente van die koene Boere-voortrekkers nou dáár ter ruste gelê is! Ek glo dat dit in alle goeie trou geskied het; maar dit verander hoegenaamd niks aan die omstandigheid dat Trichardt en sy mense hul gebeente vandag nog onder die geboue, die straat en die trem op die aangeduide plek gevind sal word. Aan 'n opgrawing kan hier nouliks gedink word, hoe hinderlik ons die gedagte ook mag wees aan dié tekenlose kleine Afrikaner-heiligdom. Dit is een van die erbarmelike gevolge van ons kleinlike, persoonlike struwelinge, anders had ook dit reeds in die gulde jare vóór ons Tweede Vryheidsoorlog in orde kon gebring gewees het. Al wat ons tans te doen staan, is om van die *Camera Municipal* te verkry dat wanneer die aangeduide geboue, die straat of die trem verbou word, aan ons owerheid die vryheid gegee moet word om iemand daarheen te stuur wat van die geleentheid gebruik kan maak om die nodige opgrawinge te doen. Die Kuit-gedenktekenkomitee behoort hierop aangewys te wees, maar sonder medewerking van die Unie-owerheid kan daar ook niks gedaan word nie.

---

148) Uit die verhandelinge van die Camera Municipal van Lourenço Marques, d.d. 27 Junie 1895, blyk dat die grond destyds partikuliere eiendom was van 'n Engelse onderdaan met die naam Harper en geval het onder die staat, sodat die stadsraad geen besluit kon neem nie:

„Foi presente um requirimento de Carolus Johamen Trichard, pedindo para lhe ser concedido um terre no onde em 1840 foi sepultada sua mulher, afim de n'elle levantar um pequeno mausoleu. Depacho:— Requira ao Exmo. Governador do Districto visto o terreno ser do Estado e pertencer ao espolio do subdito inglez Harper."

In 1913 werd deur my 'n verdere ondersoek ingestel, en is geblyk dat die plek tans 'n gebou dra wat tot woonhuis dien. Die Prov. bestuur skyn geen besluit ooit geneem te hê nie.

wat nie vrugteloos is nie. Andries Pretorius was die geseënde werktuig van die Geskiedenis, om te volvoer wat Retief aangevoor 't, en in die jare van druk en vervolging daarna die nasie te staal vir sy eie, vrye Bestemming.

Die afstandsakte van Natal het Retief met sy bloed beseël, en met die bloed van sewentig uitgelese Afrikaners wat daar saam met hom geval het; en die manne, vroue en kinders van Weenen het 't bekragtig en 'n onvernietigbare reg gevestig vir die Afrikaner. Dáarop het Pretorius die vrye Republiek gestig, op grondveste wat eerlik is en onverganklik — omdat 't eerlik is.

Andries Hendrik Potgieter het op Louis Trichardt se waspoor getrek en op dieselfde onverganklike grondslae van eer en reg die Republiek opgerig. En dié wat na hom gekom het, het 't groot gemaak en sterk, nie juis omdat hulle dit indiwidueel só gewou het nie, maar omdat dit die intuïsie, die besieling en die lewensdrang is van die Nasie; en dewyl alleen dít gedy en geseën word met vrugbaarheid wat wortel skiet in die grafte van dies wat voorafgegaan het, en opreik na dieselfde grootse vryheidsideaal.

Die voorste Voortrekkers is die wildernis ingegaan om die Vryheid te soek en die See. Hans van Rensburg se ongelukkige trek had tot eind-bestemming die Oseaan; en die 49 manne, vroue en kinders wat daar aan die Limpopo-boorde geval het onder die Zoeloe-asgaai, was die eerste dure offer wat die Boerenasie gebring het aan 'n ingeskape vryheidsdrang.

Trichardt se trek en ál die mense-wee wat uit sy Dagboek soos 'n seëning oor die nageslag saggies snik, was aangelê op éenselfde hoë nasionale Bestemming. Aan die wilde Magwamba-stamme op sy trekpad het hy briewe afgegee, gerig aan „mijn Nasie, die nà mij komen sal," om hul voor te lig op die lydensweg van 'n Volk.

Die vergete grafte daar aan die Indiese Oseaan, van Pretorius, Pfeffer, Trichardt, Strydom, Botha, Albach — dit is 'n laaste ligtoring op dieselfde onvermydelike lydensweg. Genl. Potgieter se tog na die noorde was 'n soeke na die vrye See, nadat hy die land aanskou had waar hul vry sou wees. Karel Trichardt se sending, langs die

Ooskus op na Abessinië — wat was 't ánders as 'n Verkenning van dieselfde Vryheid?

Agtervolging, stap vir stap, en onderdrukking van die een geslag op die ander, is álmal se loon gewees. Dis wáar. Maar wat maak dit? — Is deur die aanhegting van Natal dan miskien die ink verslaan op Retief se traktaat? Is dáardeur die verdrag 'n „vodjie papier" geword? Is Vegkop in die Vrystaat en Bloedrivier in Natal altemit verniet gelewer en Mosega se oorwinning ongedaan gemaak, omdat die land wat dáar gewin werd tot tweemaal toe weer met geweld afgeneem is?

Wat 'n jammerlike geskiedenis-opvatting moet 't wees, wat 'n treurige besef van dié onveranderlike historiese Godsreg, wat dit só dink!

Niks — daar is niks verlore gegaan nie, niks vir niks gebeur nie; niks aan hul werk af- of toegedaan deur wat later buite hulle om geskied is nie. Want dis geen ydele illusie gewees, dié vryheidsdrang wat dit ingegee het nie! Inteendeel, dis die énigste en allesoorheersende dryfveer van álle nasionale strewe, álle inspanning, álle opoffering. En solank dit beliggaam was in die nasionale bestuursvorm wat hul self ontwerp en in die wêreld gebring het onder die barensweë van 'n nasie, só lank was daar voortduring, kontinuïteit in die nasionale strewe. Wat daarop gevolg het is geen vernietiging van die voorafgaande nie, geen verydeling van die verlede nie. Dit is uiterlik 'n gewelddadige verskuiwing van historiese aardlae, soos die geologie mens aanwys, waar die druk van buitengewone dinge ingewerk het op die ewige oer-vorme van die aarde. Illusionêr en bedrieglik is enkel dit, dat sodanige gewelddadige verskuiwing voortdurend is of algemeen. Geskiedenis en tradisie van die Afrikaner lê reguit en eerlik uitgestrek in sy verlede, agter; en dit is ál wat stand hou.

Al die ander is ydel en vergeefs.

Hier is 'n valse illusie: 'n Nasie sonder tradisionele instellinge, sonder geskiedenis, sonder liggaam, wat belas is met die sorg vir die voortduring van die nasionale bewussyn! Dit is geen nasie nie — 'n nasie wat gebou moet wees op die erbarmelike beginsel dat die

een generasie die volgende geen verpligting oplê nie, sodat daar geen enkele band is tussen dooies en lewendes nie, geen enkele sekerheid vir die toekoms nie — dit is geen nasie nie.

Genl. Pretorius het Dingane verneder en Kosibaai tot Boere-hawe verklaar. Toe die Engelse Port Natal van hulle afneem, het hulle hul hoop op dié hawe gevestig. Die Engelse het hulle dit ook afgeneem, om 't later aan Kruger voor te hou in ruil vir sy onbetwisbare regte in die Noorde. En toe hy hulle dié regte gegee had, het hulle Kosibaai opnuut geannekseer. 'n Algemene drang was dit van 'n Nasie na die Vryheid en die See.

Toe die jongere Pretorius, na die Portugese verdrag van Ohrigstad, die Maputa-oewers tot aan die See tot Transvaalse grondgebied verklaar, toe was 't slegs die McMahon-arbitrasie wat die Engelse belet het om beslag te lê op Delagoabaai. Die anneksasie van 1877 was gevolg van president Burgers se maatreëls om die verbinding met die See, waar die eerste Voortrekkers na gestreef het, in werklikheid te laat oorgaan. 'n Berg verroeste spoorstawe in Lourenço Marques is jarelank die simbool gewees van wat dié Engelse anneksasie eintlik beteken het. En toe dieselfde spoorwegverbinding onder president Kruger eindelik in vervulling sou gaan, het dit gebeur . . . . slegs nadat Duitsland met 'n paar kruisers in Delagoabaai laat sien 't aan die intrigante te Kaapstad en elders, hoe te Berlyn begeer werd dat die nasionale Transvaalse spoorbaan eerbiedig sou word.

Die jaar daarop het ewenwel die Jameson-strooptog voorgekom, en . . . . keiser Wilhelm II se verrassende gelukwens aan president Kruger! Drie jaar later had die „bevriende moondhede," op wie Kruger so vas gereken het in die noodlots-uur van sy volk, hom en sy Republiek skoon vergeet en oorgelewer aan die Engelse hebsug.

Wat sou dit? Dit moker maar net weer die ou Bybelwoord daarin, om nie op prinse ons vertroue te vestig nie. Want die Ideaal en die Bestemming is onveranderlik en onkeerbaar, en die bakens daarvan onverwoesbaar.

En Trichardt, vader en seun, het in die nasionale drang na die Vryheid onvergeetlike dienste bewys. Hulle het dáardie wye bakens geplant — aan die Indiese Oseaan en aan die kuste van die Rode

See. Karel se kennis van die lande en volkstamme wat aan twee kante die Voortrekker-staat omring het, het die nasie ten goede gekom in die ontworsteling van land en volk aan die knellende kommersiële bande waarin die Engelse diplomasie gedreig het om hulle vas te klink. Hy het 'n belangrike aandeel gehad in die vestiging van die eerste vrye handelsweg na die See — 'n weg wat ternouernood ontsnap het aan die naam van sir Percy Fitzpatrick se hondjie van 'n kwart-eeu later, en weliswaar vandag nie meer is dan 'n outo-weg vir die toeris nie. Maar neffens hom lê die yster-baan, wat 'n verdere skof was na die visioen wat Trichardt, Potgieter, Pretorius, Burgers en Kruger gesien het, die spoorbaan wat in die hoopvolle woorde van Kruger „deur die Oseaan ons nader bring aan die vrye moondhede van die Aarde." [149])

---

[149]) Pres. Kruger, by die opening van die Delagoabaai-spoorweg, *Volkstem*, 12 Julie 1895.